

217
М. Я. КАЛИНОВИЧ
дійсний член Академії наук УРСР

ВСТУП
до
МОВОЗНАВСТВА

ВИПУСК ПЕРШИЙ

„РАДЯНСЬКА ШКОЛА“
1947

М. Я. КАЛИНОВИЧ

Дійсний член Академії наук УРСР

ВСТУП ДО МОВОЗНАВСТВА

ВИПУСК ПЕРШИЙ

Друге, виправлене і доповнене видання

Дозволено Управлінням в справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР
як посібник для філологічних факультетів університетів та факультетів мови
й літератури педагогічних інститутів

ДЕРЖАВНЕ
УЧБОВО-ПЕДАГОГІЧНЕ ВИДАВНИЦТВО
„РАДЯНСЬКА ШКОЛА“
КИЇВ — 1947 — ЛЬВІВ

Редактор О. Я. Сарнацька:
Літредактор А. С. Хуторян.

Техредактор Н. К. Волковський
Коректор А. Г. Хомт.

М. Я. КАЛИНОВИЧ

Введение в языковедение
(на украинском языке)

БФ 03603. Зам. № 616. Тираж 10.000. Друк. арк. 7. Обл.-видавничих
арк. 7,84. Формат паперу 40x90 см. 3/16. Кількість знаків в 1 друк. арк.
49.000. Здано на виробництво 3.VI.1945 р. Підписано до друку 6.XII.1947 р.
Ціна книги 4 карб.

16 республіканська друкарня, м. Львів, Чайковського, 27.

ПЕРЕДМОВА

Два випуски цієї книжки склалися з тих курсів, які мені неодноразово доводилося викладати в київських вишах, починаючи з 1916 року, найголовніше — з курсів «Вступу до мовознавства» і «Історії лінгвістичних учень». Останній раз я викладав «Вступ до мовознавства» в Київському державному університеті в 1939/40 навчальному році, і саме побудові і змістові прочитаного тоді курсу відповідають побудова і зміст цієї книжки. Вона поділяється на 11 розділів:

- I. Вступна частина;
- II. Елементи лексикології і семасіології;
- III. Загальна фонетика;
- IV. Морфологія і синтаксис;
- V. Мови світу і їх класифікація;
- VI. Проблема походження мови;
- VII. Основні закономірності розвитку мови;
- VIII. Мова і діалект;
- IX. Мова в соціалістичному суспільстві;
- X. Мова і письмо;
- XI. Парис історії мовознавства.

Перший випуск книжки обіймає перші чотири розділи. Він виходить тепер другим виданням, з деякими додатками, виправленнями і іншими змінами проти першого видання, випущеного Київським державним університетом для студентів, обмеженим тиражем, на правах рукопису, в 1940 році. Решта сім розділів становлять зміст другого випуску і друкуються вперше. Наприкінці другого випуску подається і бібліографія до всіх розділів книжки.

Відповідно до навчальних потреб студентів-філологів Радянської України ілюстративний матеріал для книжки добирався переважно з української і братньої російської мови. Проте, в книжці наведено чимало даних і з інших мов, особливо головніших західно-європейських, що підказано не тільки бажанням показати факти будови і розвитку людської мови в усій їх різноманітності, а й потребами наукового висвітлення характерних явищ тих іноземних мов, що вивчаються на відділах іноземних мов в українських вишах.

У викладі й освітленні явищ людської мови в їх розвитку я намагаюся стояти на рівні марксистсько-ленінської науки, враховуючи, зокрема, основні положення нового вчення про мову, підвалий якого заклав акад. М. Я. Марр, і критично використовуючи спадщину домарксистського мовознавства.

M. Калинович.

Квітень 1945.

I. ВСТУПНА ЧАСТИНА

I. Об'єкт мовознавства

Мовознавство, або лінгвістика (від лат. *lingua*, що значить: 'язик' — орган тіла і 'мова'), — наука про мову. Отже, об'єктом мовознавства є мова. Що ж таке мова? Домарксистська наука, зокрема, буржуазна наука про мову не дала задовільної відповіді на це питання. Нема потреби аналізувати різні традиційні визначення мови, бо всі вони в більшій чи меншій мірі далекі від істини. Обмежимось аналізом лише одного з цих немарксистських визначень мови — того, яке дає в своїй книжці «*Language*», перекладеної в 1934 році на російську мову під заголовком «Язык», сучасний американський лінгвіст Едуард Сепір. «Мова, — говорить Сепір, — є чисто людський, не інстинктивний спосіб передачі думок, емоцій і бажань за допомогою системи довільно утворюваних символів» («Язык», стор. 8—9). Незадовільність цього визначення, типового для буржуазної науки, полягає, по-перше, в тому, що в ньому не взяті до уваги генетичні взаємовідносини мови і мислення, по-друге, в тому, що Сепір, подібно до багатьох інших буржуазних монологій, вважає мовні засоби системою довільно утворюваних символів. В основі цього погляду лежить суб'єктивно-ідеалістична теорія, згідно з якою відчування й уявлення людини являють собою не копії справжніх речей і процесів природи, не відображення їх, а умовні знаки, символи, ієрогліфи. Ідеалістичну суть теорії символів, яка приводить до «розриву ідеї і дійсності», викрив Ленін у своєму «Матеріалізм і емпіриокритицизм». Ленін підкреслював, що, розглядаючи відчування й уявлення людини, «Енгельс не говорить ні про символи, ні про ієрогліфи, а про копії, знімки, зображення, дзеркальні відображення речей» («Матеріалізм и эмпиреокритицизм», 1939, стор. 206). Отже, відкидаючи погляд на відчування й уявлення як на символи речей і явищ, ми не поділяємо і погляду Сепіра на повідомні мовні засоби як на систему довільно утворюваних символів, уважаючи, що ті мовні елементи, які є носіями певних значень, не символізують навколошню дійсність, а в якісь мірі копіють, відбивають, дзеркально відображають її.

Єдино наукове визначення мови дали Маркс і Енгельс сто років тому, ще в 1845—1846 роках, у «Німецькій ідеології».

Висвітливши чотири моменти, які характеризують первісні історичні відносини (вироблювання необхідних для життя засобів; задоволення нових потреб, породжуваних попереднім виробленням і споживанням; родинні відносини; певний спосіб виробництва), Маркс і Енгельс говорять:

«Лише тепер, після того як ми вже розглянули чотири моменти, чотири сторони первісних історичних відносин, ми знаходимо, що людина має також і «свідомість». Але і її вона теж має не з самого початку у вигляді «чистої свідомості». На «дусі» з самого початку тяжить прокляття «обтяження» його матерією, яка виступає тут у вигляді рухомих шарів повітря, звуків, — словом, у вигляді мови. Мова така ж давня, як і свідомість; мова якраз і є практична, існуюча і для інших людей, і лише тим самим існуюча також і для мене самого дійсна свідомість, і, подібно до свідомості, мова виникає лише з потреби, з настійної нужди в спілкуванні з іншими людьми» («Немецька ідеологія», 1935, стор. 20—21).

В цьому стислому висловленні охоплені основні властивості мови. Тут передусім з вичерпною ясністю вказано на те, що мова — явище соціальне, що вона належить до сфери міжлюдських відносин, які виростають, разом із свідомістю, над реальними виробничими і суспільними відносинами. Тобто у висловленні Маркса і Енгельса дано визначення мови як однієї з ідеологічних надбудов. Специфіку же цієї надбудови виявляється в другій частині визначення, яка висуває на перший план значення мови як засобу спілкування людей. Так само дивився на мову Ленін, називаючи її «найважливішим засобом людського спілкування» (Сочинения, XVII, 3-е вид., стор. 428).

Отже, мова — явище соціальне.

Вона є одна з ідеологічних надбудов.

Вона якраз і є практична, існуюча для інших людей, і лише тим самим існуюча для кожної окремої людини дійсна свідомість.

Вона виникає з потреб спілкування людей з іншими людьми, існує далі саме для задоволення цих потреб і, як явище історичне, діалектично розвивається разом з розвитком суспільства.

Тотожну концепцію розгортає і видатний радянський мовознавець М. Я. Марр. От, наприклад, одно з його висловлень про мову: мова є знаряддя спілкування, знаряддя, «що виникло в трудовому процесі, точіше — в процесі творчості людської культури, себто господарства, суспільності і світогляду. Мова створена людським колективом так само, як на перших ступенях його суспільного буття пам'ятки матеріальної культури, предмети першої потреби і самі види колективного виробництва... Мова відбуває в собі всі стадії розвитку всіх... сторін створюваної людством культури...» (Марр, Вибрані твори, I, 2-е вид., 1938, стор. 201).

Тепер, з'ясувавши природу мови, ми ясніше уявляємо собі об'єкт лінгвістики. До її компетенції належить уся сфера мовних явищ, а саме всі ті явища, що існують у суспільній дійсності в зв'язку з потребами взаємообміну думками і почуттями людських мас, —

для задоволення цих потреб. Конкретний об'єкт лінгвістики можна визначити так: це живі і мертві мовні суїту, будова мовного апарату і загальний механізм та деталі його роботи, і генетичному аспекті, відколи зароджується мовна діяльність, через цю якість до сучасності з науковим прогнозом щодо мови майбутнього.

Як бачимо, об'єкт мовознавства величезний. Це пруження гран-дізности ще збільшується, коли ми візьмемо до уваги те, що засоби спілкування за допомогою мови будується з різноманітного матеріалу і залежно від цього діють на різні органи почуттів.

2. Мова, сприймана слухом, і мова, сприймана зором

Можливо, що всі органи почуттів могли б бути використовувані для мовної діяльності. Але, насправді, мова нюхова і мова смакова не розвинулися зовсім, а мова дотикова не виформувалася в широкий і глукий засіб спілкування. Вона операє невеликою кількістю повідомних рухів, сприйманих органами дотику і здебільшого однаково зрозумілих в усьому світі, як-от стискання руки при вітанні, приязне поплескування по плечу, хапання за руку, щоб спинити, і т. ін. Тільки в практиці сліпих дотикова мова набула ширшого значення: письмо опуклими буквами для сліпих розраховане на повідомлення з допомогою органа дотику. Справжнім засобом мовного спілкування людей є лише мови, зв'язані з органами слуху і зору.

На першому місці щодо свого соціального значення і розвиненості стоять мови, зв'язані з органами слуху, інакше — слухові мови.

Іх елементи будується з подвійного матеріалу:

A. Із звуків, творених органами говоріння.

По-перше — з артикульованих, іншим словом — членороздільніх звуків. Вимовляти їх людина навчається за довший чи коротший час, часто з чималими труднощами, і потім відтворює вільно, з механічною вправністю. Мовні елементи з цього матеріалу для мовної діяльності — найважливіші. З них складаються найрозвиненіші в усіх мов — мови слів.

По-друге — із звуків неартикульованих, іншим словом — нечленороздільних. Вони невиразні і несталі, здебільшого інстинктивні, отже спадкоємні, а тому вимова їх не потребує особливих вправ. Сюди належать такі звуки, як крик, стогін, кашель, ляскання языком і т. ін. Всі такі звуки, звичайно мимовільні і несвідомі вияви органічних процесів і почуттів, інколи ми вимовляємо довільно, і тоді вони функціонують як мовні звуки, як засіб спілкування. Наприклад: зіткання, щоб показати своє розчарування, або покашлювання, щоб звернути на себе увагу чи виявити свій сумнів, недовір'я, тощо.

Б. З акустичних сигналів за допомогою інших органів людського тіла, а не органів говоріння, або за допомогою приладів. Акустичні сигнали першого типу — такі, як стукання в двері рукою, щоб від-

чинили або дозволили ввійти, оплески і т. ін. Сигнали з допомогою приладів — це дзвінки дверні, настільні, трамвайні, фабричні гудки, гудки паровозів, пароплавів, свистки міліції, барабаний бій, бій годинника, будильника тощо. Сюди ж належать і музика бойових пісень, національних гімнів (незалежно від слів), військових і похоронних маршів, танців, розрахована не тільки на те, щоб об'єднувати в одному почутті чи настрої багатьох (це становить специфіку музики), а й на те, щоб півідомляти про нещастя, цілком конкретне явище, про потребу певної, цілком конкретної дії і т. ін.

Мовам, зв'язаним з органом зору, інакше — зоровим мовам, належить друге місце.

Іх елементи поділяються за своїм матеріалом на три основних типи:

А. Пантомімічні рухи в широкому розумінні цього слова, тобто рухи різних органів людського тіла. В них розрізняють три підтипи:

По-перше — мімічні рухи, здійснювані мускулами обличчя, наприклад: усмішка, зсування брів, опускання очей.

По-друге — жести кінцівок (переважно рук) і жести голови, наприклад: простягання руки або пальця, щоб показати на щось, сигналізація рукою на залізниці чи міліціонера, вдоволене потирання рук, похитування головою на знак запереченння (у нас і на Заході) або, навпаки, на знак півтордження (на Сході — в арабів).

По-третє — пози або пантомімічні рухи у власному розумінні цього слова. Так звуться рухи, виконувані всім тілом або, принаймні, тулубом. Наприклад: знизуваючи плечима, поворот спиною до кого-небудь на знак зневаги.

Б. Оптичні сигнали за допомогою форми, кольору, положення, розташування або рухів різних приладів. Приклади: залізничний семафор, різnobарвні ліхтарі для регулювання вуличного руху у великих містах, пропори, морський код, сигналальні вогні, маяки, оптичний телеграф і т. ін.

В. Знаки письма в чотирьох основних видах:

По-перше — піктограми картинного письма — письма малюнками, графічними копіями речей.

По-друге — ідеограми для цілісного записування уявлень і понять. Сюди належать ідеограми староєгипетського і китайського письма, математичні знаки — цифри («арабські», римські і ті, що вживаються в інших, неєвропейських системах письма), +, -, ×, :, =, √, такі знаки як † (перед прізвищем померлого), %, ° (географічні й ін. градуси), кодектурні і, в багатьох випадках, розділові знаки (наприклад, знак питання — коли він заміняє цілій вислів здивування або німого питання), герби, всякі емблеми і т. ін.

По-третє — ноти для записування музичних тонів і пауз.

По-четверте — букви звукового письма для записування окремих звуків, складів або слів мови артикульованих звуків. Сюди ж треба віднести і стенографічні знаки.

З цього якщайрізноманітнішого матеріалу переважну роль у творчості зовнішньої сторони (не значенню) мовних елементів відіграють у слухових мовах артикульовані звуки, а в мовах зорових — пантомімічні рухи. Мовні елементи з іншого матеріалу або нечисленні, як от ті, що будуються з неартикульованих звуків, або лише застувають мовні елементи двох перших типів у тих випадках, коли виникає потреба надати мовному процесові довшої тривалості, далекосяжності чи механічності. Так, наприклад, звукове письмо — уявлення про продукцію органів говоріння, переклавши її на довгочасні інтервали, так само як грамофонні пластинки зберігають її на довгий час в акустичній формі: семафор — це механізований жест, більш далекосяжний, ніж простягнута рука; піктограма зовсім обмежує мовний процес говорящого і закріплює з метою повідомлення Ідеї його мислення і т. ін.

До всього цього треба додати, що в мові артикульованих звуків, яку звичайно просто називають звуковою мовою, мовні елементи слухового типу сполучаються з елементами зорової мови пантомімічних рухів у широкому розумінні цього слова.

На закінчення цього підрозділу наведу кілька цифр. Приблизна кількість існуючих за нашого часу звукових мов, не рахуючи їх соціальних і територіальних різновидів, тобто приблизна кількість існуючих нині мов окремих народностей і націй — 2000. Другий ряд цифр. Найповніший з усіх, що є і були, словників — The Oxford English Dictionary має 13 томів і 16.400 сторінок. Нарешті, остання цифра. Скорочений, проте семитомний, словник однієї з мертвих мов Індії — санскриту, надрукований стисло, важить сім кілограмів. Взявшися до уваги все це і зробивши відповідні підрахунки й узагальнення, ми не зможемо не визнати, що об'єкт мовознавства справді грандіозний.

3. Розділи науки про мову

Величезність ділянки і багатогранність мовних явищ спричинилися до розгалуження мовознавства на ряд галузей і окремих лінгвістичних дисциплін.

В першу чергу наука про мову розгалужується на мовознавство практичне і теоретичне.

Практичне мовознавство обіймає галузь такого дослідження окремих мов, яке має на меті задоволення педагогічних потреб навчання рідної мови і допомогу в оволодінні спеціальною мовою певної професії або іноземною мовою. Буквар, правила правопису, підручник рідної чи іноземної мови, правописний, термінологічний, синонімічний і двомовний словник — така типова продукція практичного мовознавства.

Теоретичне мовознавство відрізняється від практичного вивчення мов тим, що вивчає явища окремих мов і всієї мовної надбудови в їх причинному зв'язку, тобто в їх взаємній зумовленості і в спільній їх залежності від розвитку суспільства. Воно-

має свою метою висвітлення того, чим є кожна ланка мовного процесу і кожний елемент кожної мови, як вони виникли і розвивалися на основі загального історичного процесу і як повинен бути скерований їх дальший розвиток.

Певна річ, у Країні Рад нема розриву між мовознавством теоретичним і практичним. Вони доповнюють одне одне, одно одному допомагають. Наочним доказом цього є праця в галузі мов народів СРСР. Розвиток літературних мов, утворення наукової термінології і номенклатури, реформування старих систем письма і утворення зовсім нових систем, — всі ці практичні заходи в галузі національно-культурного будівництва здійснюються в нашій країні в погодженні з радянським теоретичним мовознавством. В свою чергу теоретичне мовознавство в нас не тільки не цурається мовознавства практичного, а, навпаки, черпає з нього матеріал для своїх узагальнень.

Теоретичне мовознавство традиційно поділяють на три галузі: мовознавство описове, історичне і загальне.

Описове мовознавство досліджує ті явища, що існують або існували в окремій мові за однієї якоїсь епохи, в живих мовах — найчастіше за сучасної епохи.

Об'єктом історичного мовознавства є весь розвиток тієї чи іншої мови, відколи вона стає відома з пам'яток письменства і наскільки можна простежити генезис її в її безписемному минулому аж до останнього стану, в якому вона перебувала або перебуває.

Різновидом історичного мовознавства є мовознавство порівняльно-історичне або просто порівняльне. Його об'єкт — історичний розвиток не однієї якоїсь мови, а кількох мов, зіставлених одна з одною.

На протилежність описовому й історичному мовознавству, що мають справу з окремими мовами або, щонайбільше, з групами окремих мов, загальне мовознавство досліджує спільні всім мовам явища, отже мовну надбудову в цілому. Воно являє собою широку філософську дисципліну, науку про суть і соціальні передумови мовної діяльності в таких межах: від перших проявів її в первісному суспільстві до високого розвитку сучасних мов і до ще вищих ступенів майбутньої мови.

Між трьома галузями теоретичного мовознавства існує тісний контакт. Описовому мовознавству для того, щоб пояснити мовні факти даної епохи, доводиться звертатися до історії мови. Історичне мовознавство потребує збірок фактичного матеріалу, які ілюструють стан певної мови в різні епохи її існування, а цей матеріал саме й постачає описове мовознавство. Нарешті, загальне мовознавство найбільше залежить щодо свого матеріалу від мовознавства описового й історичного, даючи їм, у свою чергу, провідні ідеї для опису мовних фактів і для висвітлення їх історії.

Зазначенім поділом розгалуження лінгвістики, проте, не обмежується. Є ще чимало дрібніших лінгвістичних дисциплін, які вхो-

Ці лінгвістичні дисципліни доцільно розбити на дві групи —

Основних лінгвістичних дисциплін десять:

Лексикологія — наука про запаси слів, якими користується та чи інша мова.

Лексикографія - наука про способи систематизації словникового матеріалу і про методику укладання словників.

Семасіологія або семантика — наука про значення слів і зміни цих значень.

Фразеологія або ідіоматика — наука про такі слово-сполучення, які за змістом і формою становлять одно ціле. (Докладніше про ідіоми, об'єкт фразеології або ідіоматики, див. на стор. 19).

Етимологія — наука про походження і первісне значення окремих слів.

Загальна фонетика — наука про процеси творення і сприйняття звуків мови.

Різновидом загальної фонетики є фонетика інструментальна, або експериментальна. Вона вивчає процеси творення і сприймання звуків мови за допомогою приладів.

Граматика — наука про будову мови, тобто про її звуки, способи утворення граматичних форм і способи сполучення слів у реченні.

Відповідно до цього в граматиці розрізняються три частини:

Фонетика — розділ граматики, який вивчає звуковий склад мови.

Морфологія — розділ граматики, який вивчає способи утворення граматичних форм мови і значення їх.

Синтаксис — розділ граматики, який вивчає способи сполучення слів у реченні.

Є кілька видів граматики:

Шкільна або нормативна граматика, яка встановлює і подає в систематизованому вигляді норми правильної, тобто державної, іншим словом — літературної мови.

Описова граматика, яка систематизує елементи окремої мови за певної стадії її розвитку, звичайно — за останньої, за сучасної стадії, беручи до уваги не тільки літературну форму цієї мови, а і її соціальні і територіальні різновиди.

Історична граматика, яка досліджує зміни звукового складу, граматичних форм і способів їх сполучення в реченні окремої мови.

Порівняльна граматика в двох варіантах — порівняльно-описовому і порівняльно-історичному. Порівняльно-описова граматика зіставляє факти двох чи кількох мов. Порівняльно-історична граматика досліджує паралельний розвиток будови двох чи кількох мов на протязі кількох епох.

Стилістика — наука про виразові засоби мови, вживання тих чи інших мовних елементів — словникових, фразеологічних, граматичних відповідно до завдань, які ставить собі говорящий в кожному конкретному випадку мовного повідомлення.

Діалектологія — наука про соціальні і територіальні різновиди мови окремих народів (говори, діалекти).

Діалектографія — наука про способи опису говорів і діалектів.

Одним з видів діалектографії є **лінгвістична географія**, яка, крім опису говорів і діалектів, відзначає поширення їх характерних особливостей на картах і робить висновки щодо історії того чи іншого діалектного явища.

Допоміжні лінгвістичні дисципліни:

Метрика — вчення про віршові розміри і ритм вірша.

Риторика — наука про ораторське мистецтво.

Патологія мови — наука про відхилення від нормальної мови (наприклад: шепелявлення, гаркавість) і розлад мовного апарату.

Наука про мову пантомімічних рухів.

Графіка — наука про сукупність начертальних способів передачі елементів мови.

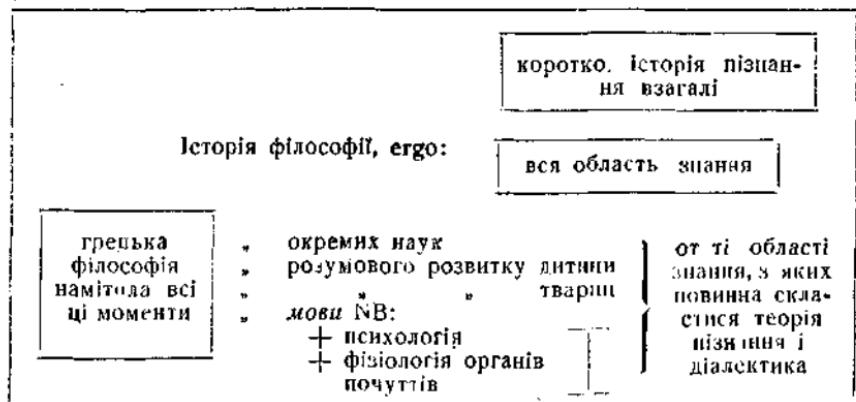
Орфографія, або правопис — сукупність правил передачі на письмі слів окремої мови і їх значущих частин.

Орфоепія — вчення про правильну вимову звуків окремої мови і їх сполучень.

4. Місце мовознавства серед інших наук

Мовознавство, ця широка щодо свого об'єкта і обсягу наука, не ізольоване від інших галузей знання. Між усіма науковими дисциплінами існує взаємний зв'язок. Мовознавство не становить винятку з цього загального правила.

Місце лінгвістики в колі інших дисциплін намічене Леніним у славнозвісній схемі, яка встановлює відношення мови до інших форм пізнання. Ось ця схема:

(Ленін, „Філософские тетради“, 1938, стор. 321.)

Схема Леніна, підкреслюючи значення історії мови для теорії пізнання і діалектики, разом з тим визначає і місце мовознавства в колі інших наукових дисциплін. З тими дисциплінами, які називає Ленін, тобто з історією філософії і окремих наук, з історією розумового розвитку дитини і тварин, з психологією і фізіологією органів почуттів, у мовознавства особливо тісний зв'язок. З інших наук мовознавство ближче стикається з загальною історією, з історією матеріальної культури, національним питанням, філологією, літературознавством і фольклористикою.

ІІ. ЕЛЕМЕНТИ ЛЕКСИКОЛОГІЇ І СЕМАСІОЛОГІЇ

1. Слово і його значення

Зв'язок мови і мислення не підлягає сумнівові. Саме завдяки мові в першу чергу (хоч і не виключно) мислення однієї людини стає відомим іншим людям, — тому Маркс і Енгельс і назвали мову практичною свідомістю. В справедливості цього нас переконує повсякденна практика наших зносин з іншими людьми. Без мови ці зносини неможливі. З другого боку, коли нема необхідних умов для зносин між людьми (наприклад, коли людина живе сама на безлюдному острові), тоді відпадає і потреба в мові — навіть рідну мову такий «відлюдник» може забути. Ще один приклад. Припустімо, що якийсь народ вимер, не залишивши після себе ніяких пам'яток матеріальної культури, ніяких документів і історичних відомостей, нічого, крім словника своєї мови. Минають тисячоліття, і от цей словник розшифровують учені нової епохи. Прочитаний словник вимерлого народу дасть повне уявлення про стан його економіки і культури, про його розумовий розвиток, про його мислення в цілому.

Механізм мислення полягає в роз'єднуванні і з'єднуванні сприйняття, уявлень або понять і встановленні певних зв'язків і відносин між ними. Основною одиницею мислення є психологічне судження. В кожному психологічному судженні з'єднані два центральних сприйняття, уявлення або поняття — підмет і присудок судження, наприклад: **людина ← стоїть, листя ← зелене, висока людина ← стоїть на горі; листя акації ← зелене до перших заморозків.** Мовним еквівалентом психологічного судження є речення¹.

Речення — основна семантична, тобто смислована, одиниця мови, бо ми розмовляємо не ізольованими словами, а тим більше не ізольованими граматичними формами і звуками, а пов'язаними в речення словами, які зовнішньо складаються із звуків і здебільшого мають певну граматичну форму.

Дрібніші за речення елементи звукової мови — це слова, елементи граматичних форм (корінь, основа, афікси і т. ін.) і звуки.

З практичного погляду аналіз елементів звукової мови (наша увага буде зосереджена головно на ній, бо звукова мова — най-

¹ Докладніше про це говориться на стор. 100—106.

важливіший вид мової діяльності) доцільно робити в такій послідовності: слова, звуки мови, граматичні форми, речення.

Отже, починаємо із слів.

Дослідженням слів присвячені чотири лінгвістичні дисципліни — лексикологія, семасіологія, фразеологія і етимологія. Всі воної передусім вивчають значення слів.

Зайва річ доводити, що кожне слово щось означає, бо це факт очевидний. Інша справа — класифікація словесних значень. Це завдання складне. Приступаючи до нього, насамперед треба відзначити, що кожне словесне значення нерозривно пов'язане з певним поняттям або уявленням і разом з ним відбиває той чи інший предмет, те чи інше явище природи або суспільного життя. Людство не має понять, отже не має і слів, для абсолютно всіх предметів і явищ навколошньої дійсності. На кожному етапі розвитку суспільства існує обмежене коло предметів і явищ, приступних соціальній увазі. Тільки оце коло предметів і явищ і дістає словесне оформлення. Для того, щоб якийсь предмет або якесь явище ввійшли в кругозір певної частини суспільства і дістали свою назву, треба, щоб вони були чимсь пов'язані з соціально-економічними передумовами буття даного суспільства, — в класовому суспільстві, в кінцевому підсумку, з класовою боротьбою.

Приклади:

Удосконалення в XVII столітті мікроскопа, винайденого, мабуть, наприкінці попереднього століття, відкрило безліч мікроорганізмів, які існували і до того часу, але не були відомі людям. Тому до XVII століття не могло існувати і слів — назв цих мікроорганізмів, — таких слів, як інфузорія, амеба, діатомея, спірохета, кохівська паличка і т. ін.

Класова боротьба існувала вже задовго до нашої ери, але повне висвітлення її суті було зроблене тільки в середині минулого століття Марксом і Енгельсом, і лише з того часу викристалізувалися в усій чіткості відновлені поняття і назви.

Далі треба відзначити, що в будь-якій мові, на всіх приступних для нашого спостереження етапах її розвитку, загальна кількість слів менша, ніж кількість значень. Це пояснюється тим, що в перенажній більшості випадків слова мають не по одному, а по кілька значень.

Приклади:

Українське слово **голова** має такі основні значення: 1) частина організму; 2) розум (**добру голову має**); 3) предмет, подібний тією чи іншою стороною до голови як частини організму (**голова рафінаду**); 4) начальник, розпорядник (**голова зборів**).

Значення українського слова **легкий**: 1) що має малу вагу (алюміній — **легкий метал**); 2) неважкий для виконання (**легке завдання**); 3) невеликий, малий, слабкий (**легкий туман, легкий вагонь, легке збентеження**); 4) пухкий (**легкий ґрунт**); 5) швидкий, рухливий (**легка кавалерія**); 6) плавний (**легка хода**) і т. ін.

Сучасні значення двох російських омонімічних¹ слів **мир**: 1) злагода, згода (худий мир **лучше добрий ссоры**); 2) спокій (прости, беспечний мир **полей** (Пушкін); душевний мир); 3) угода про припинення воєнних дій (**заключить мир**); 4) всесвіт (**теории о происхождении мира**); 5) небесне світило (**бесконечность миров**); 6) земна куля (**гражданин мира**); 7) лад життя на землі (**старый мир, новый мир**); 8) коло явищ (**мир психических явлений**); 9) населення земної кулі (**на весь мир мягко не постелешь**); 10) частина людства на певному етапі його розвитку (**античный мир, социалистический мир**); 11) суспільна група (**вставай, прокляться заклеймений, весь мир голодных и рабов!** («Інтернаціонал»)) і т. ін.

Є такі слова, відтінки значення яких не дуже численні і відмінні. Наприклад, слово **гнуцкий** має лише одно значення — 'еластичний', рос. 'гибкий' і нечисленні відтінки фразеологічного застосування, як от: **гнуцкий прут, гнуцкий стан тощо**. Слово **відро** має два значення: 1) залізна; дерев'яна і т. ін. посудина для носіння і зберігання води; 2) міра рідини або сипких тіл. Слова цього типу звуться (не зовсім точно) моносемічними або однозначними. Словами з численними, особливо ж з різноманітними значеннями звуться полісемічними або багатозначними.

В кожному конкретному випадку мовного спілкування слово звичайно має лише одно значення. Останнє визначається ситуацією, за якої вимовлено слово, чи контекстом: слово завжди виступає в оточенні інших слів, сукупність яких зумовлює в кожному конкретному випадку дане значення слова. Наприклад, чуючи слово **рука** в контексті **хто за цю пропозицію, прошу підняти руку**, ми розуміємо, що йдееться про одну з двох верхніх кінцівок людини; в контексті **підробити руку** слово **рука** вже означає почерк певної людини і т. ін. Але в **спідомості** говорящого зберігаються й інші значення даного слова, готові в потрібний момент виплисти, щоб бути вживими.

Полісемія слова в повсякденній мові не утворює труднощів для спілкування, хоч часом і в ній відчувається незручність користування словами, які мають занадто багато значень. Наведу як зразок такого надмірного полісемізму значення двох англійських омонімічних слів **pitch**. А. Іменникові значення: 1) смола; дьоготь; вар; пек; 2) кидання; кидок; поринання, занурювання; кільова качка; падання; виставлений на продаж товар; улюблене місце на вулиці (у вуличного крамаря); частина крикетного поля, де містяться ворітця; висота; ступінь, напруженість; схил; нахил, кут нахилу; висота музичного тону; хід (гвинта). Б. Дієслівні значення: 1) смолити; 2) ставити, напинати (намет); ставати табором; поміщати; виставляти (товар) на продаж; мостити брушаткою; кидати; викидати; падати; поринати, занурюватися; спускатися, сідати; зупинятися на комусь, на чомусь; надавати певної висоти, підносити до певного ступеня; настроювати; мати кільзову качку.

¹ Про омоніми див. стор. 18—19.

Подібна багатозначність слова особливо іспручна в тих видах мови, де потрібна абсолютна точність висловлення думки, а саме в мові науковій, технологічній, політичній і т. ін. Щоб уникнути в даних галузях мовних зносин полісемії, яка приводить до будь-якого роду неясностей, добираються слова максимально відповідні думці і їм надається точне, цілком визначене значення. Такі слова звуться термінами. Отже термін — слово, якому відповідає цілком визначене поняття з галузі науки, технології, політики і т. ін. Так, наприклад, слово **голос**, широко вживане і в новсякденній мові в різних семантичних відтінках, має в мовознавстві таке термінологічне значення: голос — звук, який утворюється в горяні внаслідок періодичного коливання голосових зв'язок.

Одно із значень полісемічного слова звичайно здається нам основним або прямим, тобто таким, що існує передусім для означення саме даного предмета, даної властивості, даного явища. Решту значень такого слова ми оцінюємо як похідні або переносні.

Так, наприклад, прямим значенням слова **голова** нам здається значення цього слова як назви частини організму. Інші значення ('голова рафінаду', 'голова зборів' і т. ін.) ми виводимо з першого, прямого значення. Цей погляд в основному вірний. Але ж пряме значення слова далеко не завжди є первісним.

Первісні або етимологічні значення окремих слів вивчає етимологія. Її завдання — не в тому, щоб вишукувати прямі значення полісемічних слів для даної епохи в розвитку певної мови, а в тому, щоб показати, як і коли виникло те чи інше слово, з яким саме значенням воно виникло і як це значення змінювалось у різні періоди існування даної мови. (Етимологію звуться також і первісне значення слова). Етимологічне значення раз у раз не зникається не тільки з прямим, а й з будь-яким значенням слова за даної епохи. Наприклад, слово **костёр** в сучасній російській літературній мові має значення 'багаття', 'вогнище'. В говорах сучасної російської мови воно означає, крім того, стіс або два сажні дров, стіс в'яленої тріски, купу дерева чи інших речей тощо. Первісне ж значення цього слова в російській мові — 'кріпосна башта', 'руб' і 'виступ міської стіни'. Прототипом староруського **костьръ** є грецьке *κάπτω* 'кріпості', 'укріплення'. Розвиток значення слова **костьръ** більше по такій лінії: кріпосна башта — → барикада — → купа різних речей — → купа хмизу — → багаття (М. Фасмер, Греко-славянские этюды, 1909, стор. 98—99). Як бачимо, в сучасній російській мові вже не існує не тільки етимологічного значення цього слова — 'кріпосна башта', а й давнішого з проміжних — 'барикада'.

Переносні значення групуються в свідомості навколо прямого. Слова, схожі щодо свого звукового складу і близькі значеннями, об'єднуються в гнізда, наприклад, **голова**, **головний**, **головування**; **будувати**, **будинок**, **будівник**, **будівництво**, **побудова**. Часом до

складу таких словесних гнізд долучаються слова, які етимологічно, тобто щодо свого походження, не належать до даних гнізд. Особливо цікаві з цього погляду явища так званої **народної етимології**. Народною етимологією звуться помилкове розуміння етимологічного складу слова, викликане збігом його звукового оформлення (всього або частини) із звуковим оформленням інших слів даної мови, не звязаних з ним споконвіку, і відповідна зміна звукового оформлення слова.

Приклади: укр. і рос. народно-етимологічне **плитуар** замість літературного **тротуар** (під впливом слова **плита**); укр. і рос. **спинжак** замість літературного слова укр. **піджак**, рос. **пиджак** (вплив слова **спина**); укр. і рос. **гульвар** замість літературного **бульвар** (вплив укр. **гуляти**, рос. **гулять**); рос. **полуклиника**, **выковыриваться** замість літературної форми **поликлиника**, **эвакуироваться**; білоруське **ведзіцьна** замість літературного **медицина** (вплив слова **ведаць** 'знати').

В наведених прикладах народна етимологія виступає як явище спорадичне, що не тільки не прищепилося в літературній мові, а навпаки, становить відхилення від неї, сприймане масами говорящих як помилка. Але відомі і такі випадки, коли слово, перероблене за принципом народної етимології, міцно вкорінюється в літературній мові, витісняючи з неї свій прототип. Так, наприклад, старорос. слова **съвѣдѣтель**, **съвѣдѣтельствовать** (корінь **вѣд** — 'знати') замінені в сучасній російській літературній мові утвореними внаслідок народної етимології словами **свидетель**, **свидетельствовать** (корінь **вид** — 'бачити'). Такого ж походження і українське літературне **безмін**, рос. **безмен**. Їх прототипом є тюркське слово *batman* (назва міри ваги — близько 10 кілограмів), потім перероблене народом під впливом слів **без** і **міна**.

На закінчення цього розділу спинимося на явищах синонімії, омонімії, антонімії і ідіоматики.

Синоніми звуться слова, відмінні одні від інших звуковим оформленням, але близькі своїм значенням. Наприклад: **сміливий** — **хоробрій** — **відважний** — **доблесний**; **шлях** — **путь** — **дорога**; **говорити** — **розмовляти** — **балакати**. З синонімами, тобто словами тільки близькими одно до одного, а не тотожними своїм значенням, не треба змішувати рівнозначників або рівнозначних слів, тобто слів, відмінних одно від одного звуковим оформленням, тотожних своїм значенням. В українській мові рівнозначниками є наприклад, слова: **білокрівець** — **лейкоцит**, **червонокрівець** — **ери троцит**, **оплески** — **апплодисменти**, **міжнародний** — **інтернаціональний**.

Омоніми — слова, які однаково пишуться і вимовляються, але мають відмінне значення і походження. Наприклад: **засилти** (доконаний вид **заснути**) — **засипати** (доконаний вид **засипати**); **брак** (відсутність) — **брак** (зіпсоване, негідь).

До явищ омонімії належать також випадки існування в окремих мовах і їх правописних системах омоографів і омофонів. Омо-

трафами звуться такі відмінні одні від інших щодо свого значення і походження слова, що лише пишуться однаково, проте вимовляються відмінно, як-от укр. і рос. замок і замок, англ. bow [bou] ¹ 'лук' — bow (baʊ) 'ніс судна'. Омофони — слова, які однаково вимовляються, але мають відмінне значення, походження і написання, наприклад, англ. piece [pi:s] 'шматок' — peace [pi:s] 'мир'.

Антоними — слова з протилежними значеннями. Наприклад: початок — кінець, хвороба — здоров'я, твердий — м'який, добрий — злий.

Ідіомами звуться такі словосполучення, які за змістом і формою становлять одно ціле².

Походження ідіом здебільшого неясне, творці їх за небагатьма шинятками невідомі. Є всі підстави думати, що в переважній більшості випадків ідіоми створювались і створюються широкими народними масами. От кілька прикладів з різних мов на ідіоми цього типу:

Укр.: дати відсіч, дати відкоша, дати гарбуза, байдики бити, шилом патоки вхопити, убрати в шори, гави ловити, витрішки купувати, спасті на думку, припасти до вподоби; рос.: обвесті вокруг пальца, ни к селу ни к городу, набить оскомину, вот тебе на, на миру и смерть красна, не лыком шйт, гусь лапчата, лапти плести; англ.: to carry coal to Newcastle (буквально: 'возити вугілля в Ньюкастль'; Ньюкастль — вугільний центр Англії; російський відповідник: ездить в Тулу со своим самоваром); франц.: ne pas mâcher la chose 'говорити прямо' (буквально: 'не жувати речі'); нім.: elle mit Weile 'скорий поспіх — людям посміх' (буквально: 'поспішай з дозвіллям').

Трапляються й ідіоми літературного походження — крилаті слова і вислови письменників, учених, політичних діячів і т. ін. Наприклад: бути чи не бути (з «Гамлета» Шекспіра); прийшов, побачив, переміг — переклад донесення Цезаря (*Veni, vidi, vici*) після однієї з його перемог; революції — це локомотиви історії (З «Класової боротьби у Франції 1848 — 1850» Маркса).

2. Зміни значень слів

Факт існування основного і похідних значень слова свідчить про те, що значення слів змінюються. Ці зміни в кінцевому підсумку є наслідком розвитку виробничих відносин, матеріальної культури і ідеологічних надбудов суспільства. Візьмімо для прикладу російське слово зажигалка. До недавнього часу воно було тільки назвою пристроя для запалювання цигарок. За роки Великої Вітчизняної війни це слово набуло ще одного значення — стало розмовною назвою запалювальної бомби. Другий приклад — значення слова

¹ Тут і далі в подібних випадках у квадратних дужках подається вимова у фонетичній транскрипції, про яку див. на стор. 43—60.

² Існують і інші розуміння ідіом, як-от залічення до ідіом кожного такого словосполучення певної мови, яке не перекладається дослівно на іншу мову.

бюро. Воно французького походження. Спочатку франц. *bureau* означало вид тканини. Далі — стіл, покритий цією тканиною. Потім будь-який стіл чи канторку для письма. Звідси — нова зміна значення: приміщення, де стоїть такий стіл, потім заняття, що відбуваються в цьому приміщенні; далі — особи, що ведуть ці заняття; нарешті — склад осіб, які керують товариством, організацією, установами.

Давши початок новим значенням, колишнє значення слова довгий час залишається в мові поряд з новими і лише згодом може зникнути. Так, слово **бюро** значить тепер і у французів і в нас і 'канторка для письма', і 'кантора', і 'керівний орган товариства, організації, установи'.

В усіх випадках зміни значення слова говорячий відхиляється від звичайного значення і надає слову нового значення, щоб влучніше передати свою думку.

Це нове значення може передавати, по-перше, щось конкретне, тим часом як звичайне значення передає загальне поняття. Наприклад, загальне значення слова **місто** — оселя певного типу, а конкретні його значення варіюватимуть залежно від обставин. У вимовленій селянином фразі: **я йду до міста** — «містом» означає той адміністративний і торговий центр, куди селянин їздить у справах, за покупками тощо. Городянин — житель околиць «містом» у фразі: **я йду до міста** називає центральну частину даного міста і т. ін.

По-друге, нове значення може бути близьким якоюсь своєю стороною до звичайного значення. Наприклад, ми говоримо про крила літака, саней чи будинку, про крило вітряка, бо ці «крила» так чи інакше нагадують пташині крила (літальна кінцівка птаха — основне значення даного слова). Так само слово **ферт** первісно було назвою букви **Ф**. Потім воно було перенесено на гультяя, неробу, вітрогону, бо тонке спостереження 'ловило схожість пози ледаря, який воліє стояти, взявши у боки, замість того, щоб працювати, з формою букви **Ф**.

Як у першому, так і в другому випадку зміни значення слів зводяться до трьох основних типів: звуження або спеціалізації, розширення і зміщення значення без помітної зміни об'єкта останнього.

Зразком звуження або спеціалізації значення може бути семантичний розвиток середньовічно-латинського слова *caballarius* (від *caballus* 'кінь') в європейських мовах (франц. *cavalier*, ісп. *caballero*, укр. і рос. **кавалер** і т. ін.). Первісне значення слова *caballarius* — 'вершник' звужувалося до значення 'рицар', далі — член або носій якого-небудь ордена, потім — 'чоловік людина', що вміє поводитися з жінками', нарешті — 'партнер дами в танцях'.

Приклад на розширення значення — сучасне значення слова **чорнило**. Первісно цим словом називалася лише чорна рідина для писання, тепер — будь-якого кольору (червоне чорнило і т. ін.).

Приклад на зміщення значення — сучасне значення слова **ферт** в українській і російській мовах.

Важливий тип зміни значень зв'язаний із змінами в галузі матеріальної культури: коли якийсь предмет у процесі розвитку матеріальної культури заміняється іншим, що виконує тоді ж функцію, то назва першого предмета переходить на другий предмет, і так відповідне слово набирає іншого значення. Цей процес, віддавна відомий у науці, акад. Марр по-новому витлумачив, поставивши його у зв'язок із змінами в галузі матеріальної культури, і влучно назвав функціональною семантикою. Так, наприклад, першими тваринами, використовуваними людиною для пересування, були олені, потім собаки, далі — коні. І от первісна назва оленя переходила спочатку на собаку, потім на коня. Про це свідчать, приміром, такі два слова чуваської мови, належні до одного лексичного гнізда: *ut* 'кінь' — *уэтэ* 'собака'. Українські приклади на зміну значення слова по функціональній семантиці: *конка* в значенні 'трамвай'; *перо* в значенні металічного знаряддя письма (перенесено по функції із стародавнього знаряддя письма — гусячого пера); *стріляти* в сучасному застосуванні цього дієслова, тобто робити постріл з рушниці, з револьвера, з гармати і т. ін. (первісне значення дієслова *стріляти*: пускати стрілу).

3. Лексика і її історичний розвиток

Лексикою, або словниковим складом, або просто словником певної мови, звуться сукупність слів, уживаних у цій мові.

Лексика кожної мови являє найбільший інтерес з двох поглядів — щодо її соціальної диференціації і щодо походження і змін її складу в зв'язку із змінами господарського життя відповідної частини суспільства.

Причина соціальної диференціації лексики — класовий і професійний поділ суспільства. Там, де в структурі суспільства існують різні виробничі групи і класи, його лексика, як і вся його мова в цілому, не однорідна. Так, кожна галузь виробництва створює свій окремий запас технічних термінів — назв знайди, і процесів робіт, звичайних для цієї галузі виробництва і здебільшого незрозумілих для членів інших виробничих груп.

Кілька прикладів проілюструють виробничу диференціацію лексики.

З словника моряків: *ахтерштевень*, *аврал*, *кільватер*, *кільсон*, *ічтов*, *дрейф*, *бізань-щогла*, *грот-щогла*, *фок-щогла*, *марс*, *марсель*, *марсовий*, *рея*, *стеньга*, *салінг*, *клівер*, *кубрік*, *елінг*, *сліпінг-док*, *гілс*, *склянка*, *гічка*, *квартердек*, *кінгстон*.

З словника сільськогосподарського виробництва: *культиватор*, *леміш*, *чересло*, *дряпак*, *трієр*, *зонá*, *окуліровка*, *початковіддільник*, *стрилер*, *слище*, *стожище*, *гуано*, *гриф*, *піскування*, *шикування*, *дискування*, *інкубаторій*, *інсектисиди*, *планет*, *пікап*.

З словника радіотехніки: *гетеродин*, *динатрон*, *каскад*, *кенотрон*, *селективність*, *телевізор*, *віолена*.

Приклад на класову диференціацію лексики — з історії фран-

цузької мови (за статтею Поля Лафарга «Французька мова до і після революції»):

В XVII столітті, від абсолютної монархії Людовіка XIV, дворян, які в попередні століття жили в своїх замках, серед васалів і кріпаків, політика монархії притягає до Парижа. Вони гуртується навколо короля, утворюючи його двір. Вони втрачають свою колишню незалежність, намагаються порвати свої колишні зв'язки з іншими класами і виформовуються у відокремлену касту, яка не забаром робиться чужою всій нації. Столиця їх — Версаль. Вони мають свої звички, звичаї, погляди, вони відрізняються від іншого населення одягом, манерами, мовою. Звичайно, ця мова не була їх раптовим витвором. Вона виділилася з французької національної мови, якою говорили і буржуа і ремісники міста і села, — виділилася шляхом «шліфування» національної мови. Цураючись інших професій, крім військової, дворянини не цікавилися ні промисловістю, ні технікою, ні науковою термінологією. Маючи своє класове уявлення про «грубість» у поводженні і думках, вони відкинули всі слова і вислови, що здавалися їм грубими, фамільярними, вульгарними. Кілька ілюстрацій покажуть, у чому виявилося це «шліфування» національної мови. Не можна було, наприклад, сказати: *j'aime le melon* 'я люблю диню', бо це «принизило б» слово *aimer* 'любити' — тому рекомендували говорити: *j'estime le melon* 'я поважаю диню'. В мову введені були вищукані вислови: замість *le nez* 'ніс' — *la porte du cerveau* 'ворота в мозок'; замість *le soleil* 'сонце' — *le flambeau du jour* 'світило дня'; замість *la chemise* 'сорочка' — *la compagne perpétuelle des morts et des vivants* 'вічна подруга мертвих і живих' і т. д., і т. д.

Словник будь-якої мови не однорідний щодо походження його складових частин.

Спостерігаючи протягом певного часу свою **власну лексику**, кожний з нас легко помітить, що вона не тільки змінює свій обсяг, а її **аззнає** переоцінок всякого роду, які приводять до того, що одні слова і вислови, колись звичайні для нас, часто вживані нами, а то й улюблени наші слова і звороти, виходять у нас з ужитку, забиваються, засуджуються нами, і навпаки, в нашій мовній практиці з'являються нові слова і звороти. Шодо свого обсягу індивідуальний словник звичайно раз у раз збагачується, розширюється. Шодо змін лексики, викликаних переоцінкою окремих слів і висловів, то тут для індивідуальної лексики характерне повсякчасне обновлення, спричинене змінами в навколоїшній дійсності. Так, наприклад, для історії лексики літніх громадян СРСР характерне зникнення безлічі тих слів і зворотів, що були звичайні для цих осіб в дореволюційні часи, і з'явлення безлічі нових слів і зворотів, створених Великою Жовтневою соціалістичною революцією.

Сказане про індивідуальну лексику в ще більшій мірі стосується до лексики колективу, яка її зумовлює лексичні особливості

даного індивіда: з бігом часу змінюються як обсяг лексики окремої мови, так і оцінка масами говорящих її елементів.

Обсяг словника окремої мови залежить від ступеня економічного і культурного розвитку її носія — класу, нації, народності, племені. Чим вищий цей розвиток, тим більший і різноманітніший склад лексики.

Переоцінка окремих елементів лексики, яка тягне за собою, з одного боку, зникнення одних слів і зворотів, а з другого боку, — з'явлення в мові інших слів і зворотів, так само пояснюється соціально-економічними причинами.

Говорящий звичайно перестає вживати певні слова і звороти тоді, коли відповідні їм предмети і явища зникають з його поля зору. Наприклад, унаслідок повалення царизму в мовній практиці українців вийшли з ужитку такі слова, як **городовик**, **урядник**, **земський**, **мировий суддя**, **прапорщик**, **посаг**, **аксельбанти**, **мордобій**, бо відповідні їм особи, предмети і явища не існують у радянській дійсності.

Навпаки, говорящий починає вживати нові слова і звороти тоді, коли в його поле зору попадають нові предмети і явища. Такого походження, наприклад, найновіші наші слова і вислови — **стахановець**, **багаторестатник**, **Головпівнічморшлях**, **Радінформбюро**, **трофейник**, **оточенець**, **окопник**, **яровизатор**, **радянський яструбок**, **догнати і перегнати**, **стояти насмерть**.

Але не рідкі і такі випадки, коли слово або зворот заміняються іншим словом, іншим зворотом, хоч відповідний предмет чи відповідне явище продовжує існувати в полі зору говорящих даного колективу. Причини такого обновлення словника, соціально-економічні в своїй основі, часто дуже складні і не завжди піддаються висвітленню в деталях.

Розгляньмо кілька видів лексичних, фразеологічних і семантических змін цього роду.

А. Слова можуть зношуватися фонетично, тобто дуже скорочуватися в своєму звуковому складі і через те втрачати свою виразність. Говорящі вдаються до різних засобів, щоб запобігти такому надмірному скороченню звукового складу і втраті словом його виразності. Наприклад, слово *арет 'бджола'* народної латині, яка лежить в основі французької мови, в частині французьких говорів скоротилося до *ер* і навіть до однозвучного *е*. Більша частина французьких говорів ліквідувала це незручне для мовних зносин скорочення, утворивши нову назву *бджоли* від *народнолатинської* ж зменшеної форми *apicula 'бджілка'* — *abeille*. В деяких говорах французької мови, з тією ж метою усунення надмірного скорочення, до *ер* було додано на початку слово *mouche 'муха'*. Утворена так здовжена форма *mouche-ер* (буквально: 'муха-бджола'), згодом замінилася формою *mouchette* із значенням '*бджола*' (буквально: 'мушка').

Б. Слова можуть зношуватися семантично, тобто від частого вживання втрачати свою експресивність, свою емоційну силу. Щоб

не позбавити лексики емоційної насыщеності, говорящі в самій системі лексичної передачі думок будують окрему систему передачі емоцій шляхом модифікації тих самих засобів, якими користується мова для передачі думок. Цим пояснюється ряд явищ у мові, як-от:

Творення нових слів за допомогою суфіксів — пестливих, зневажливих, збільшувальних, зменшувальних і т. ін., — що передають емоції. Такого походження, приміром, зменшенні форми до рос. **малый** — маленький, малёхонький, малёшенький; до укр. **малий** — малесенький, манесенький, манесечкий, малесечкий, малісінький, малісечкий, манісечкий, манюсенський, манюсенський, малюсечкий, манюсечкий, малісісінький, манісісінький, малюсюсенький, манюсюсенький, малюній, манюній, малюнький, манюнський, малюнечкий, манюнечкий, малюський, манюський, малюцький; малюсюсъский, манюсюсъский, мацюпий, мацюпусенський.

Накопичення рівнозначних висловів — плеонастичних епітетів, тавтологічних словосполучень і т. ін., наприклад: **тъма тъмуща, вернутися назад, я бачив це на власні очі**.

Вживання гіперболічних висловів, наприклад: **безмежний простір, ні за що в світі, я вас сто років не бачив**.

Надання категоричності відносним твердженням, наприклад: **в найкращому настрої, з максимальною швидкістю, найдобріша людина**.

Вживання слова із значенням, протилежним тому, що ми насправді думаємо про ту чи іншу річ, про те чи інше явище, як-от вислів гарненька **історія**, коли йдеться про «історію» зовсім не гарну.

Вживання слів у переносному значенні, яке має викликати в слухача ряд співувальень, відповідних емоційним переживанням говорящого. Такого, наприклад, походження слова і вислови сучасної української розмовної мови: **макітра замість голова, баньки замість очі, молотити замість бити, дати дуба замість вмерти** і т. ін. Розмовні слова і вислови цього типу нерідко входять у літературну мову, як, наприклад, це сталося з латинським *testa* 'черепок' у французькій мові. Потомок цього слова — *tête* витіснив у сучасній французькій літературній мові старофранцузьку назву голови *chef* (від латинського *caput*).

В. Явища словникового табу. Так звуться характерні для мови відсталих народностей, але в пережитках існуючі і в тих народів, що стоять на найвищих ступенях економічного і культурного розвитку, випадки заборони вимовляти певні слова. Причина словниковых табу — віра первісної і відсталої людини в тотожність слова з тим предметом, який воно означає, і боязнь видати їм'я людини або назву речі навколоїшнім «ворожим силам», налякати названу тварину, накликати на себе гнів «ворожої сили» і т. ін. У зв'язку з цим представники деяких відсталих племен мають, наприклад, по два власних імені — одно «справжнє», яке дер-

житься в секреті і вживається лише в особливих випадках, а друге — для повсякденного вживання. Такого ж походження описові назви «ворожих сил», небезпечних тварин і т. ін., як-от старовинні українські описові назви ведмедя: **вуйко, старий, великий, бурмило, бортневий біс.**

Г. Ефемізми. В міру того, як з економічним і політичним посиленням певного класу витончуються форми його побуту, прямі означення деяких предметів і явищ, наприклад, деяких фізіологічних актів і частин людського тіла, починають уважатися грубими, образливими або непристойними і виганяються з мови. Натомість вживаються м'якші вирази. Останні звуться ефемізмами. Ефемізмом є, наприклад, укр. говорити неправду замість брехати, рос. не сочиняйте замість не врите, скончаться замість умереть.

Як бачимо, причини лексичних змін різноманітні. Яке б не було походження останніх, носіїкої мови на певній стадії її розвитку відчувають, що її словник має в своєму складі, з одного боку, ряд неологізмів, а з другого боку — ряд архаїзмів.

Лексичними і фразеологічними неологізмами звуться нові слова і звороти, що з'являються в мові. Неологізмами сучасної української мови є, наприклад, такі слова, як **папанінець, челюсниць, стахановець, п'ятисотенниця, трофейник, бронетранспортер, швидкохідка** тощо.

Неологізми творяться кожним з нас повсякчасно, але входять поти в мову стало лише тоді, коли справді відповідають потребам спілкування широких мас населення. Безліч неологізмів індивідуальних не прищеплюються в мові і часто відмирають уже в самий день свого народження, як-от численні неологізми російських і українських футурістів. Наприклад, жодний з неологізмів вірша російського поета Велеміра Хлебнікова:

Я смеярышня смехочество
Смехистелінно беру
Нераскаянных хохочество
Кинь злооку — глубирю.
Пусть гопочичь, пусть хохотчичь
Гопо гоп гопопей
Словом дивным застрекочет
Нас сердцами закипей

не прищепився в російській мові.

Архаїзм — явище протилежне неологізмові. Лексичними і фразеологічними архаїзмами звуться старі слова або звороти, що вийшли з ужитку в звичайній мові, але часом уживаються в окремих її видах — в мові поезії, beletrystики і т. ін. Наприклад, архаїзмами у вірші Шевченка:

І мечі в руках їх добрі,
Острі обоюду,
На отміщеніє язикам
І в науку людям

(«Давидові псалми», 149)

є слова: **обоюду, отмініс, язикам** (в значенні 'народам'). В строфі з вірша Пушкіна «Пророк»:

Восстань, пророк, и виждь и внемли,
Исполнись волею моей,
И, обходя моря и земли,
Глаголом жги сердца людей

архаїзмами є слова і вислови: **восстань** (замість **встань**), **виждь**, **внемли**, **исполнись волею**, **глаголом** (в значенні 'словом').

Лексичні зміни відбуваються повсякденно в кожній мові і не вражають її юсів, відповідаючи насущним потребам їх мовних заносин. Коли ж проходить довший час — десятиліття, віки, тоді між лексикою нових часів і стародавньою лексикою даної мови утворюється помітний розрив: лексика його предків здається говорящому багато в чому незрозумілою, чудною, інколи навіть смішною.

Порівняймо, наприклад, з лексикою, вживаною в сучасній українській історичній науці, лексику цього уривка з відомого українського літопису **Самовидця**, писаного наприкінці XVII століття: «Як вдарено в бубни на раду, Бруховецкий, ведлуг постанови, пішо войско припровадил ку намету своєй сторони на туу раду, а Сомко не зозволився: і сам і усі козаки, при нему будучіе, яко люди достатніе на конях добрих, шатно і при оружю, як до войны, тоєй інтенції будучи, же если бы не ведлуг мисли оних рада становитися би міла, то межи собою битву міти, бо при таборі Сомковом і гармат было не мало». В небагатьох рядках цієї фрази стільки зовсім зниклих або архаїчних з сучасного погляду слів і висловів (**ведлуг**, **зозволитися**, **інтенція**, **міти**, **шатно**, **оружя**, **оний**, **будучий**, **люди достатній** й ін.), що нам важко повністю зrozуміти її зміст без допомоги історичного словника.

Два нижченаведених уривки з російських повістей — «Істории о российском дворянине Фроле Скобееве», написаної наприкінці XVII століття, і «Істории об Александре, российском дворянине» початку XVIII століття, яскраво показують, які значні зміни сталися в галузі російської оповідної лексики, семантики і фразеології за період в два з половиною століття:

«1680 году в новогородском уезде имелся дворянин Фрол Скобеев. В том же новогородском уезде имелись вотчины стольника Нордина-Нащекина. И в тех вотчинах имелась дочь его Аннушка и жила в них. И проведав Фрол Скобеев о той стольничей дочери и взяв себе намерение, чтоб возыметь любление с тою Аннушкою, токмо не знает, через кого получить видеть ее. Однако же умыслил опознаться той вотчина с приказчиком и стал всегда ездить в дом его, приказчика. И по некоем времени случился быть Фрол Скобеев у того приказчика в доме и в то же время пришла к тому приказчику мамка дочери стольника Нордина-Нащекина, и

усмотря Фрол Скобеев, что та мамка живет всегда при Аннушке, и как пошла та мамка от приказчика к госпоже своей Аннушке...»

(З «Істории о российском дворянине Фроле Скобееве»).

«Да случилось мне в Амстердааме одну секретарскую дочь увидеть, которая зело лепообразной была, — имення ее Мария-Элизабет, и столько в нее влюбился, что пуще быть нельзя. А начался у меня с нею амур сице: поехал я смотреть оперийских действ, — и она тут же случилась...»

(З «Істории об Александре, российском дворянине»).

Звідки ж беруть говорящі зовнішній матеріал для обновлення своєї лексики?

По-перше, вони знаходять його в своїй власній мові. Наприклад, укр. слово **маленький** утворене з **мал-**(малий, мало)+**еньк** (гарненький, біленький, тепленький і т. ін.)+**ий** (добрый, сірий і т. ін.); слово російської розмовної мови **всамделишний**—з в самом деле і т. ін.

По-друге, вони запозичають потрібні їм слова і звороти з інших мов — чи то безпосередньо, чи то шляхом перекладу іншомовного матеріалу на свою мову.

А. Нема і не може бути такої мови, в словниковому складі якої не було б прямих запозичень з інших мов. Спілкування різних груп людства між собою, контакт економічний, політичний і культурний, спільні класові інтереси в міжнародному масштабі, — все це має наслідком взаємоплив мов, схрещення і взаємопереймання їх. Ленін дає близький приклад на інтернаціоналізацію вже в перші роки після Жовтня слова **совет**.

«Наше русское слово «совет», — говорить Володимир Ілліч, — одно из самых распространённых, оно даже не переводится на другие языки, а незде произносится по-русски» (Сочинения, т. XXV, 3 вид., стор. 72).

Багато інших слів російської мови ввійшло в мови народів Радянського Союзу і всього світу.

Впливу інших мов зазнають усі елементи окремої мови — і звуковий склад, і граматичні форми, і лексичний склад. Саме в галузі лексики і фразеології найбільше й виявляється взаємоплив мов, причому, всупереч великорадянському твердженню буржуазних лінгвістів, ніби лише економічно і культурно відсталі народи запозичають іншомовні слова, ми бачимо, що об'єктом запозичення раз у раз бувають слова не тільки передових націй, а і тих народів, що в умовах антигегемонічного класового суспільства не мали змоги піднятися на вищі ступені економічного і культурного розвитку. Наприклад, в усіх європейських мовах є слова того ж кореня, що й укр. **маїс**, **шоколад**, **тапір**, запозичені з американських мов, **жасмин** — з іранської, **орангутанг** — з малайської, **шимпанзе** — з африканських мов, **банан** — з арабської (арабське *банана* значить 'палець'; як назву відомого плода і відповідної рослини європейці

вперше почули це слово в XVI столітті в басейні ріки Конго і т. ін.

Українським націоналістам, як і націоналістам інших країн, не до вподоби позитивні, природні в кожній мові, явища схрещування, які є наслідком і щоразу потужнішим фактором інтернаціонального єднання. Їх дратують нагадування, що навіть такі «супонародні», за їх фразеологією, слова, як корабель, грамота, мак, м'ята, огірок, мигдаль, вишня, кіт, оксамит, левада, існують, у відповідному звуковому і граматичному оформленні, і в грецькій мові, дъоготь, клуня, гудити — в литовській, торба, очкур, черга, килим, отара, бугай, чавун, чумак, анігич — в тюркських, коноплі, хміль — у фінських і т. ін. Але факти — вперта річ, і націоналістам не спинити могутнього процесу взаємовпливу мов в усіх їх елементах, в першу чергу — в галузі лексики і фразеології.

Б. Переклади іншомовного матеріалу на дану мову поширені в мовах світу не менше, ніж прямі лексичні запозичення. Назва таких перекладів — кальки (від франц. *calque*, основне значення якого: 'прозорий папір для знімання копій з рисунків'). Кальками є, наприклад, такі слова:

Укр. **радіомовлення, черевомовлення** (за зразком рос. **радиовещание, чревовещание**), укр. **хмарочос**, рос. **небоскреб** (за зразком англ. *skyscraper*), укр. **землетрус**, рос. **землетрясение** (за зразком нім. *Erdbeben*), укр. **зосереджувати**, рос. **сосредоточивать** (переклад франц. *concentrer*), рос. **трогательный** (переклад франц. *touchant*), укр. і рос. **плоский** у переносному значенні (переклад франц. *plat*) і такі фразеологічні звороти: укр. **дати спокій** (переклад польськ. *dać spokój*), рос. **оставить в покое** (переклад франц. *laisser en paix*), рос. **убивати время** (переклад франц. *tuer le temps*), укр. **зрілий вік**, рос. **зрелый возраст** (переклад франц. *l'âge mûr*), укр. **слово честі** (переклад франц. *parole d'honneur*), рос. **игра не стоит свеч** (переклад франц. *Je jeu ne vaut pas la chandelle*), укр. **любов сліпа**, рос. **любовь слепа** (переклад старогрецького *τυφλός ὁ Ερωτός*), укр. **знати лева по пазурах**, рос. **знать зверя по когтям** (переклад старогрецького *εἰδούχος τὸν λέοντα*, можливо, через посередництво лат. *ex ungue leonem* або франц. *à l'ongle on connaît le lion*) і т. ін.

В усіх мовах світу є багато слів, скалькованих із слів російської мови, як-от франц. *ouvrier de choc*, англ. *shock worker*, нім. *Stossarbeiter* (за зразком рос. **ударник**), франц. *émulation socialiste*, англ. *socialist competition*, нім. *Wettbewerb* (за зразком рос. **соцсоревнование**) і т. ін.

Певна річ, до питань запозичення і калькування слів і зворотів треба підходити діалектично. Не кожне запозичене слово, не кожний запозичений зворот — позитивне явище. Є й такі лексичні і фразеологічні запозичення, які шкодять справі соціалістичного будівництва. Настанову щодо цього дав нам Ленін, висловившись проти вживання слів іншомовного походження без потреби, бо це утруднює вплив партії на маси, проти зловживання зайвими запозиченими словами при наявності в даній мові звичних, зрозумілих усім трудящим рівнозначних слів.

«Русский язык мы портим, — говорить Ленин. — Иностранные слова употребляем без надобности. Употребляем их неправильно. К чему говорить «дефекты», когда можно сказать недочёты или недостатки или пробелы?

Конечно, когда человек, недавно научившийся читать вообще и особенно читать газеты, принимается усердно читать их, он невольно усваивает газетные обороты речи. Именно газетный язык у нас однако тоже начинает портиться. Если недавно научившемуся читать простительно употреблять, как новинку, иностранные слова, то литераторам простить этого нельзя. Не пора ли нам объявить войну употреблению иностранных слов без надобности?

Сознаюсь, что если меня употребление иностранных слов без надобности озлобляет (ибо это затрудняет наше влияние на массу), то некоторые ошибки пишущих в газетах совсем уже могут вывести из себя. Например, употребляют слово «будировать» в смысле возбуждать, тормошить, будить. Но французское слово *«bouder»* (будэ) значит сердиться, дуться. Поэтому будировать значит на самом деле «сердиться», «дуться». Перенимать французско-нижегородское словоупотребление значит перенимать худшее от худших представителей русского помещичьего класса, который по-французски учился, но, во-первых, не доучился, а, во-вторых, покоржал русский язык.

Не пора ли объявить войну коверканью русского языка?»

(Ленин, Сочинения, т. XXIV, 3-е вид., стор. 662).

ІІІ. ЗАГАЛЬНА ФОНЕТИКА

І. Об'єкт загальної фонетики

Загальна фонетика вивчає процеси творення і сприймання звуків мови. Кожний звук людської мови, подібно до всякого звука взагалі, існує, передусім, як явище фізичне. Далі — оскільки його творить апарат говоріння людини і сприймають органи почуттів останньої, він виступає як явище психофізіологічне. Нарешті — служачи цілям спілкування, він є явищем соціальним. Ця третя сторона звука мови стоїть на першому місці при аналізі процесів звукотворення і звукосприймання. Не ігноруючи, звичайно, перших двох сторін — фізичної і психофізіологічної, — загальна фонетика вивчає звуки людської мови як явище соціальне.

2. Акустичні уваги.

Звуки — це ті враження від зовнішнього оточення, які ми дістаємо при допомозі нашого слухового апарату. Фізична основа звука — вібрації, тобто швидкі коливання, пружного тіла. Вони зрушують повітря, а рух повітря, — так звані звукові хвилі, — досягає відповідних частин слухового апарату і приводить до того, що ці останні, починаючи і собі вібрувати, діють на наші слухові нерви. Слухові нерви доносять подразнення до головного центра, і так кінець кінцем у нас виникає відчування звука. Джерелом звукових хвиль може бути також і повітря, коли воно перебуває в якомусь обмеженому просторі.

Ми розрізняємо щодо слухових відчувань музичні тони і шуми. Відчування музичного тона викликається періодичними вібраціями звучащого тіла, тобто такими вібраціями, що через невеликі рівні періоди часу повторюються цілком однаково. Причина шуму — вібрації неперіодичні. Чисті музичні тони і чисті шуми в природі зустрічаються рідко. Звичайно в сполученні тона і шуму переважає або тон, або шум, і залежно від цього ми називаємо дані акустичні явища в першому випадку — музичним тоном, в другому — шумом.

Музичні тони різняться між собою силою, висотою, тембром або якістю і довготою або кількістю.

Сила тона залежить від амплітуди, тобто міри розмаху коливання: чим більша амплітуда, тим більшої сили набирає звук.

Різну міру висоти музичному тонові надає більша чи менша швидкість коливання, з якою тісно зв'язана довжина звукових хвиль: коротша хвиля, що постала від швидшого коливання, дає вищий тон.

Тембр музичного тону відповідає формі коливання, остання ж залежить від того, з яких поодиноких тонів складається звук. Річ у тому, що простих звуків у природі майже не буває. Всі природні звуки, отже і звуки мови, складаються з багатьох часткових тонів, відмінних у кожного джерела звука. З'єднання кількох часткових тонів в один складний звук зумовлюється тим, що в той час, коли звучаще тіло вібрує всією своєю довжиною, відбуваються також самостійні коливання кожної з його половин, третин, чвертей тощо. Хоч наш слуховий орган звичайно сприймає звук як простий, проте окремі часткові його тони можна виявити, користуючись резонатором.

Найсильніший з часткових тонів зветься головним тоном. Здебільшого він визначає і висоту музичного тону. З усіх часткових тонів він звичайно найнижчий. Решта часткових тонів — побічні тони — найчастіше зайнамають у музичній скалі вище проти головного тону місце, і тому їх звати обертонами. Число коливань обертонів в одиницю часу переважає кількість коливань головного тону в 2, 3, 4, 5 і т. д. разів. Таке взаємовідношення між частковими тонами здається нам гармонічним. Гармонічні сполучення обертонів власне і надають музичному тонові тембру: відтінки його бувають різні залежно від того, які саме часткові тони входять до складу звука, яка їх кількість і сила.

Коли змінюються, ослабляються або зовсім зникають один чи кілька часткових тонів, змінюється і тембр. Головну причину таких змінень, ослаблень і зникнень, а через те і змін тембру, становить резонанс. Явища резонансу виникають із властивості кожного пружного тіла звучати, коли до нього доходять звукові хвилі, якщо один з часткових тонів, потенціально властивих даному тілу, одинаковий з якимсь тоном того тіла, від якого йдуть звукові хвилі. Отже, звучання резонатора, долучаючись до первісного тону, збільшує його гучність. Найкращий резонатор — обмежений повітряний простір. Поряд з властивістю змінювати основний тон суголосним звучанням, такий резонатор ще має властивість затримувати ті тони, до яких у кільму самому нема відповідних тонів.

Нарешті, довгота музичного тону залежить від кількості часу, протягом якого відбувається коливання звучащого тіла.

Шуми піддаються дальшому акустичному аналізові в значно меншій мірі. Відмінність між ними щодо сили, висоти і довготи не тільки виразна, як відповідні градації музичних тонів. Шуми — теж сполучення тонів, але взаємовідношення між цими тонами не гармонічне. Проте закон резонансу поширюється і на ці негармонічні сполучення тонів.

3. Органи говоріння і їх функції

В творенні мовних звуків беруть участь такі органи: 1) дихальний апарат, а саме — діафрагма, легені, бронхи і трахея, або дихальне горло; 2) гортань; 3) так звана надставна труба, яка склада-

ється з трьох надгортанних порожнин—порожнини глотки, порожнини рота і порожнини носа. Дихальні органи постачають потрібний для звукогтворення повітряний струмінь, а гортань і надставна труба переробляють його в різноманітні звукові хвилі, надаючи окремим своїм частинам тих чи інших укладів, або артикуляцій. Артикуляцією звуться робота органів говоріння, потрібна для того, щоб був вимовлений певний звук мови.

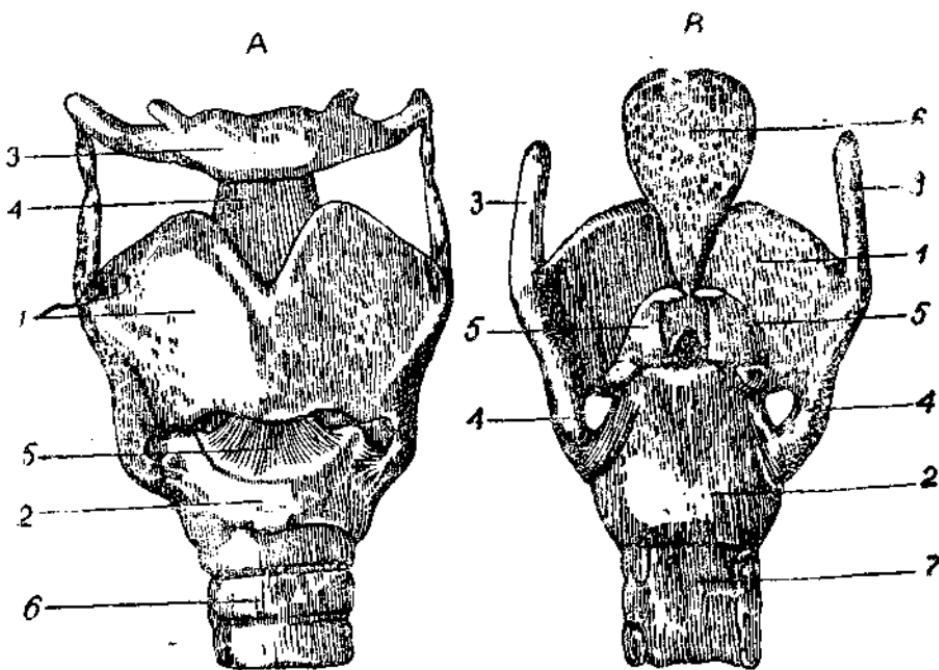
Видихуване повітря прямує через бронхи до трахеї. Звідси, коли людина мовчить, воно, вільно пройшовши через гортань і три порожнини надставної труби, виходить назовні — переважно через ніс. Легкий шум дихання завжди чути навіть у той час, коли людина мовчить. Ще гучніші звуки бувають наслідком розпаду експирації (видихання) на кілька поштовхів, бурхливого скорочення ліафрагми під час вдихання (позихання, ридання) або видихання (чхання) і т. ін. Проте всі ці шуми — не мовні звуки. Звук, утворений апаратом говоріння людини, стає мовним звуком лише тоді, коли вживається як засіб спілкування.

З трахеї видихуване повітря попадає в гортань, якою закінчується трахея. Гортань — грушовидний орган — складається з кількох хрящів, з'єднаних між собою мускулами і слизовими оболонками. На споді гортані міститься персневидний хрящ. Ширший його край повернений всередину, до потилиці, а вужчий — назовні. Над персневидним хрящем здіймається прикріплений до під'язичної кістки, яка вже не належить до гортані, а тільки становить верхню підпору її, щитовидний хрящ. Щитовидний хрящ сформований з двох стінок. Сходячись спереду, ці стінки утворюють кут, який можна намацати зовні пальцями, — звуться він адамовим яблуком, або кадиком. Щитовидний хрящ закінчується ззаду чотирма паростками. Два з них, коротші, розташовані внизу, звуться нижніми ріжками. З їх допомогою щитовидний хрящ утворює рухоме зчленування з персневидним хрящем. Два довші, горішні паростки, — верхні ріжки, — з'єднують щитовидний хрящ з під'язичною кісткою. Ззаду, де стінки щитовидного хряща розходяться, міститься ширший край персневидного хряща. З обох його боків, між стінками щитовидного хряща, підноситься вгору по невеликому рухомому хрящiku, що має форму неправильної тригранної піраміди з трикутною основою. Це так звані піраміdalні хрящі. За допомогою різних мускулів вони можуть переміщатися всередину гортані і назовні, наближатися один до одного і віддалятися.

З персневидного, щитовидного і піраміdalних хрящів складається кістяк гортані. Як зовні, так і всередині ці чотири хрящі вкриті мускулами і слизовими оболонками.

Один з трьох кутів основи кожного піраміdalного хряща випинається всередину гортані. Від цього крізь порожнину гортані горизонтально протягнута вкрита еластичною тканиною мускульна складка — голосова зв'язка. Зрозуміло, що голосових зв'язок дві і що вони розташовані одна поряд одної. Передні, протилежні

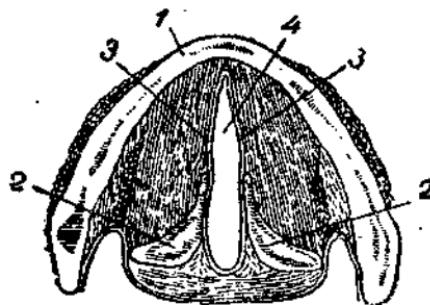
кінці обох голосових зв'язок щільно прикріплені рядом у внутрішньому куті щитовидного хряща, бокові ж зовнішні краї їх прикріплені до його стінок. Внаслідок рухомості піраміdalних хрящів, здатних розступатися, зближатися і в деякій мірі обертатися навколо своєї вертикальної осі, а також унаслідок того, що щитовидний хрящ може трохи нахилятися вперед, уклади голосових зв'язок і ступінь їх напруженості можуть бути якнайрізноманітніші.

Мал. 1. Гортань. (За М. Матусевич, «Введение в общую фонетику», Л., 1941).
 А. Гортань спереду: 1—щитовидний хрящ; 2—персневидний хрящ; 3—лінгвіальна кістка; 4—середня щито-під'язична зв'язка (що з'єднує щитовидний хрящ з під'язичною кісткою); 5—середня персне-щитовидна зв'язка; 6—дихальне горло.
 В. Гортань ззаду: 1—щитовидний хрящ; 2—персневидний хрящ; 3—верхні ріжки щитовидного хряща; 4—нижні ріжки щитовидного хряща; 5—піраміdalні хрящі; 6—надгортанник; 7—перетинчаста (задня) частина дихального горла.

Над голосовими зв'язками знаходиться друга пара мускульних складок, які звуться несправжніми голосовими зв'язками. Їх основна функція полягає в захисті справжніх голосових зв'язок на той випадок, коли б до гортані потрапила їжа чи якесь інше сторонне тіло. Ще вище над голосовими зв'язками міститься рухомий грушовидний хрящ — надгортанник. Його вужчий край прикріплений вгорі, у внутрішньому куті щитовидного хряща, а ширший край — звичайно нахилений над гортанню. Коли людина ковтає, надгортанник опускається і затуляє вхід у гортань, щоб туди не потрапляла їжа.

Під час звичайного, спокійного дихання голосові зв'язки на-тягнуті дуже вільно. Між ними є отвір у вигляді рівнобедреного трикутника. Цей отвір зветься голосовою щілиною. Від неї треба відрізняти простір між піраміdalними хрящами — хрящову щілину.

Мал. 2. Поперечний розріз гортані. (За М. Матусевич).

1 — щитовидний хрящ; 2 — піраміdalні хрящі; 3 — край голосових зв'язок;
4 — голосова щілина.

Розгляньмо тепер ті процеси, що відбуваються в гортані, коли людина говорить. Уявімо собі такий випадок, що щитовидний хрящ нахиленій вперед, а піраміdalні хрящі наблизились один до одного. Від цього голосові зв'язки так напружаються і зступають-ся, що між ними нема проходу. Тоді видихуване повітря, напираючи на них ізсподу, піdnімає їх догори і на мить розтуляє. В наступну мить, унаслідок своєї еластичності, голосові зв'язки знов зступаються і опускаються нижче свого звичайного положення. Відбуваючись багаторазово, цей процес викликає періодичну вібрацію голосових зв'язок, гобто те фізичне явище, що спричиняє звукові хвилі, отже і відчування звука.

Звук, виниклий у гортані при такому укладі голосових зв'язок, належить до музичних тонів і зветься в мовознавстві голосом. (Не треба змішувати термінологічного значення цього слова із значенням його в звичайній розмові). Відповідно до того, в якій мірі напружені під час утворення його голосові зв'язки, він буває вищий або нижчий. Так само і сила голосу може бути або більша, або менша залежно від сили експірації. Щождо якості голосу, відмінної в різних людей, то вона залежить від особливостей в будові і положенні гортані і її окремих частин — хрящів, мускулів, покривних тканин. Проте треба відзначити, що первісна звукова якість голосу не піддається безпосередньому дослідження, бо голос доходить до нашої свідомості лише змінений явищами резонансу, які відбуваються в надставній трубі.

Від нормального, грудного голосу, в творенні якого бере участь голосова щілина, ми легко відрізняємо фальцет. При фальце-

голосові зв'язки в передній їх частині зімкнені не цілком, між ними залишається вузький овальний отвір. Крім того, вони менше натягнуті ніж тоді, коли виникає нормальній голос. Унаслідок цього дрижать тільки тонші внутрішні краї їх середньої частини, причому, коливаючись, ці краї голосових зв'язок не стикаються.

З допомогою голосової і хрящової щілин в гортані творяться не тільки грудний голос і фальцет, а й різні шуми. Тут можливі чотири головних уклади голосотворчого апарату і в зв'язку з цим — чотири категорії шумів. По-перше, якщо голосові зв'язки зімкнені, а хрящова щілина відкрита і, до того, ще значно послаблено силу експірації, тоді коливання голосових зв'язок не буває зовсім. Повітряний струмінь, що йде з легень, лише третися об краї хрящової щілини і так утворює шум. Буває це тоді, коли ми говоримо пошепки. По-друге, коли голосова щілина дуже звужена, а видихова сила ще менша, тоді джерелом шуму є тертя повітря об краї наблизених одна до одної голосових зв'язок. Між іншим, такого походження дуже тихий шепіт. Третій шумовий уклад гортані різиться від попереднього меншою мірою зближення голосових зв'язок і нормальнюю силою видиху (таку артикуляцію має, наприклад, укр. *г* в словах *гора, дорога* і т. ін.). Нарешті, відмінний від інших шум чути тоді, коли повітря перемагає перепону з щільно зімкнених голосових зв'язок при найвищому ступені їх напруження (звук такого походження чути, наприклад, перед початковим *а* в нім. слові *Abend 'вечір'*).

Середнє між грудним голосом і шумами гортані місце займає «голос неповного творення», який чути при говорінні «шівголосом» (так зване мурмотіння). В артикуляції цього звука беруть участь голосові зв'язки, але в цьому разі вони не так щільно зімкнені, як тоді, коли твориться нормальний голос, і, крім того, хрящова щілина розгтулена, а сила експірації ослаблена. Через те така артикуляція голосових зв'язок дає голос, змішаний з шумом (такого походження, наприклад, той звук, що відповідає рос. правописному *о* в першому складі слова *молоко*).

Вийшовши з гортані, повітряний струмінь вкупе з голосом чи шумом, який у ній постав, або ж без цього (якщо повітря не зустріло в гортані жодної перепони), потрапляє до мішковидної порожнини глотки. Рухомість глотки невелика, тому ця порожнина, згідно з традиційними уявленнями, не бере активної участі у звукотворенні, тобто не є місцем артикуляції певних мовних звуків. Проте, сумку найвидатнішого з радянських фонетистів, покійного Л. В. Шерби, саме в нижній частині глотки утворюються такі звуки, як англ. і нім. *h*, укр. *г* в словах *гора, дорога* і т. ін. Остаточне відповіднення цього питання потребує додаткових спостережень. Що з цілковитою певністю можна говорити про роль порожнини глотки лише як резонатора для звуків, створених у горгані, з глотки є два виходи: один — в носову, другий — в ротову ячину. Перша міститься над піднебінням. Всередині її ото-

чують кістяні стінки, а зовні, спереду — хрящі ніздрей. Форма її незмінна. Отже, коли говорять про участь носової порожнини в звукотворенні, мають на увазі виключно її роль як резонатора з незмінною формою для тих звуків, що виникли в гортані і роті. Від останнього її може відокремлювати м'яке піднебіння.

З трьох частин надставної труби найголовніша як резонатор для створення у гортані звуків, а також як самостійне джерело звуків, — це порожнина рота, яка міститься між верхньою — нерухомою і нижньою — рухомою щелепами. Для звукотворення найбільше важать такі її органи: м'яке, або заднє, піднебіння, тверде піднебіння, альвеоли, або нижня частина верхніх ясен, верхні зуби і верхня губа — вгорі, яzik, нижня щелепа з її зубами і нижня губа — внизу.

Зуби і тверде піднебіння (анатомічний латинський термін: *palatum durum*) нерухомі, і тому вони виконують у змінах форми ротової порожнини, отже і в звукотворенні, лише пасивну роль. М'яке піднебіння, яzik і губи рухомі. Їх роль у звукотворенні активна.

Коли ми мовчимо, м'яке піднебіння (анатомічний латинський термін: *velum palati* 'парус піднебіння') висить над входом у зів, між задньою частиною язика і задньою стінкою зіва, не дотикаючись до них. Повітряний струмінь потрапляє в цьому разі як у рот, так і в ніс. Коли ж воно, піднімаючись догори і нижнім своїм краєм притуляючись до задньої стінки зіва, закриває вхід у носову порожнину, тоді повітря може потрапити лише в ротову порожнину. Кінчується м'яке піднебіння рухомим язичком. Простір між м'яким і твердим піднебінням легко намацяти пальцем.

Яzik — найактивніший з органів порожнини рота і взагалі з усіх органів говоріння. Різноманітність форми ротової порожнини найбільше зумовлює його рухи. Від того, в якій мірі і до якої саме частини піднебіння піднімається яzik, порожнина рота звужується або розширяється, скорочується або подовжується. В язiku розрізняють передусім кінчик і передній край, де верхня його поверхня сходиться з нижньою; потім — три частини верхньої поверхні чи то спинки — передню, середню і задню (це розрізнення трьох частин спинки язика умовне і приблизне, анатомічних границь між ними, звичайно, нема); нарешті, — вертикальну стінку, яка звуться коренем язика. Крім того, для звукотворення має вагу, напружений яzik чи ні. Основних позицій язика проти інших частин порожнини рота чотири: 1) задня частина спинки язика піднімається до м'якого піднебіння; 2) середня частина спинки язика піднімається до середнього піднебіння (так звуться задня частина твердого піднебіння); 3) передня частина спинки язика піднімається до переднього піднебіння (так звуться передня частина твердого піднебіння); 4) кінчик язика наближається або дотикається до переднього піднебіння, альвеол або до внутрішньої поверхні верхніх передніх зубів, чи то до внутрішньої поверхні верхніх

і нижніх зубів одночасно. При всіх цих укладах можлива різна міра підняття чи наближення язика до відповідних частин порожнини рота.

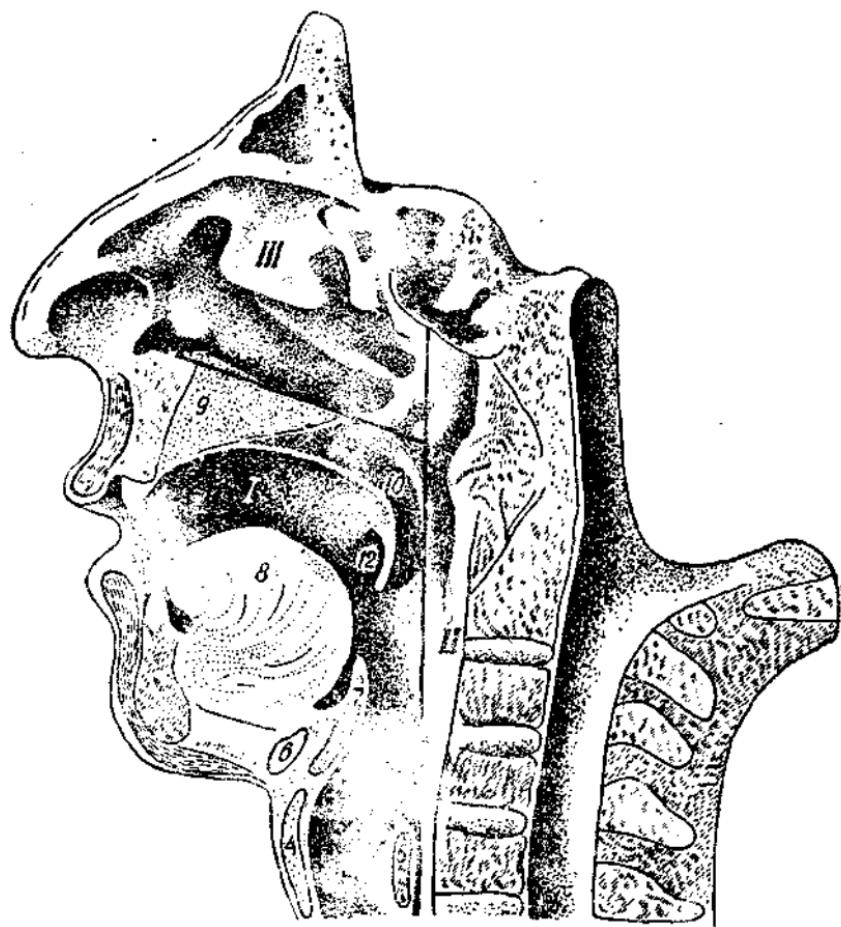
Губи беруть утворенні мовних звуків як пасивну, так і активну участь. Пасивні ті їх рухи, до яких спричиняються самі лише опускання і підняття нижньої щелепи. Розмір міжзубної щілини під час цих рухів останньої відповідає мірі її опускання. В активній рухомості губ розрізняють два типи: 1) губи більше чи менше випинаються вперед і заокруглюються, так що між ними залишається невелика, більша чи менша, щілина, внаслідок чого подовжується порожнина рота і змінюються форма і величина його отвору; 2) нижня губа наближається або дотикається до верхньої губи або до верхніх зубів.

Як уже було зазначено, порожнина рота має подвійне призначення щодо звукотворення. По-перше, вона є резонатором для голосу і шумів гортані, по-друге, в ній самій відбуваються численні активні артикуляції. Розгляньмо насамперед її функції як резонатора разом з відповідними функціями інших частин надставної труби.

Здатність до резонансу властива надставній трубі в тій самій мірі, що й всякому обмеженому просторові. Явища луни, які ми спостерігаємо, коли, наприклад, розмовляємо голосно у великому залі, льоху або гірській долині, відбуваються і в резонаторі надставної труби. Різниця між ним і природними резонаторами — та, що об'єм його і форма змінні. Як всякий обмежений простір, надставна труба настроєна на певний тон, відмінний при кожному з її укладів. І так само вона зміщує суголосним звучанням тон звукових хвиль, що проходять через неї, якщо він тотожний тонові, властивому їй при даному укладі.

Численність укладів порожнини рота спричиняється до того, що утворений у гортані звук набирає в надставній трубі найрізноманітніших відтінків. Цей звук, при однаковому ступені напруження голосових зв'язок і при однаковій видиховій силі, в окремої людини має завжди ту ж саму якість. Вона, можна сказати, нейтральна. Але ж при одному укладі ротової порожнини надставна труба настроєна на один лад, при іншому укладі — на інший, — тому нейтральний голос, так само як і нейтральний шум, дістає в резонаторі надставної труби той чи інший тембр. Коли, наприклад, м'яке піднебіння притулене до задньої стінки зіва так, що проходить в носову порожнину нема, і, крім того, передня частина спинки язика наблизена до переднього піднебіння, голос перетворюється в звук е або в звук і. Коли ж, навпаки, при замкненій носовій порожнині, задня частина спинки язика піднімається в напрямі до м'якоті піднебіння і ще, до того, губи випинаються вперед і заокруглюються, нейтральний голос перетворюється в звук о або в звук у. А якщо зазначені артикуляції ускладнені ще тим, що м'яке піднебіння

біння опущене і прохід з порожнини рота в порожнину носа вільний, тоді ті самі звуки **e**, **i**, **o**, у набирають носового тембрю.

Мал. 3. Сагітальний розріз голови з опущеним м'яким піднебінням. (За М. Матусевичем).

I — порожнинна рота; II — глотка; III — порожнинна носа; IV — гортань.
1 — дихальне горло; 2 — голосова зв'язка; 3 — несправжня голосова зв'язка;
4 — щитовидний хрящ; 5 — персневидний хрящ; 6 — під'язична кістка; 7 — надгортаник; 8 — язик; 9 — тверде піднебіння; 10 — м'яке піднебіння; 11 — язичок;
12 — мигдалевидна залоза, що міститься між передніми і задніми піднебінними дугами.

В наведених прикладах ми спостерігали такий процес звукотворення: повітря, прямуючи з легень назовні, зустріло в горяні перепону і, перемігши її, створило звукові хвилі голосу, які є якого нейтральна. На дальншому шляху цим хвильам не зроблено було жодного опору. В рухомій надставній трубі, яка ніде не

була нічого звужена, вони лише набрали невної якості. Але може статись і так, що ці звукові хвилі або ж такий повітряний струмінь, що шильно пройшов між розімкнутими, як під час спокійного дихання, голосовими зв'язками, зустрічають у ротовій порожнині перепону. В першому разі це буде вже друга, в другому разі — це буде перша перепона, яку має перемогти видихуваний повітряний струмінь. В обох згаданих випадках уклади тих частин ротової порожнини, які саме й творять у ній різні перепони, будуть однакові.

Класифікуючи їх, передусім беруть до уваги дві умови: по-перше, місце, де зроблено опір видихуваному повітря, по-друге, спосіб, яким цей опір зроблено.

Хоч на перепону видихуваний повітряний струмінь може патрапити в будь-якому пункті порожнини рота, починаючи від нижнього краю м'якого піднебіння і кінчаючи обома губами, проте, класифікуючи артикуляції ротової порожнини з огляду на місце, де вони відбуваються, зважають на найвиразніші їх типи. Починмо з передніх, — з губних артикуляцій.

Вони бувають білабіальні (від лат. *bī* - 'дво'. і *labium* 'туба'), або губно-губні, тобто такі, що утворюються верхньою і нижньою губами, і лабіодентальні (від лат. *labium* 'туба' і *dens* 'зуб'), або губно-зубні, де творчими органами є нижня губа і верхні передні зуби.

Далі в напрямі до піднебіння йдуть численні передньо-нижні, або зубнопіднебінні артикуляції, утворювані кінчиком або передньою частиною язика. Вони поділяються на п'ять типів: 1) міжзубні (кінчик язика міститься в щілині між передніми верхніми і нижніми зубами); 2) зазубні (кінчик або передня частина язика наближається або прилягає до внутрішньої поверхні верхніх зубів); 3) верхньозубні (артикулюють ті самі частини язика, тільки в напрямі до того місця, де верхні зуби стикаються з верхніми яснами); 4) альвеолярні (кінчик або передня частина язика артикулює проти простору безпосередньо за передніми верхніми зубами, власне, — проти альвеол — лунок між гніздами, в яких сидять зуби); 5) церебральні (від лат. *cerebrum* 'мозок'), або верхньопіднебінні, — їх характеризує наближення або прилягання передньої частини язика до переднього піднебіння, причому самий кінчик язика трохи відхиляється назад.

Від ділянки передньоязичних укладів далі вглиб ротової порожнини йдуть уклади середньоязичні, або середньопіднебінні, де артикулює середня частина спинки язика проти середнього піднебіння.

Остання щодо місця утворення група артикуляцій ротової порожнини — артикуляції задньоязичні, або задньопіднебінні чи м'які піднебінні. Вони відбуваються внаслідок наближення або прилягання задньої частини спинки язика до м'якого піднебіння. Окремий різновид задньоязичних артикуляцій

становить артикуляція задньої частини спинки язика і м'якого піднебіння, ускладнена коливанням язичка. Назва цього різновиду задньоязичних артикуляцій — артикуляції у в у л я р н і (лат. *uvula* 'язичок'), або я з и ч к о в і.

Щодо способу утворення перепони, то тут розрізняють так звану щілину і змикання. Щілиною звуться велика міра наближення, а змиканням — прилягання артикулюючих органів одного до одного. Отже, з огляду на спосіб утворення, артикуляції можна поділити передусім на щілинні і змичні. Ми бачили, що і в тих випадках, коли порожнина рота виконує тільки роль резонатора, звукотворчі органи до певної міри зближаються між собою. Виходить, що щілинні артикуляції відрізняються від тільки що згаданих укладів ротової порожнини як резонатора (далі ми їх умовно зватимемо помірно-звукеними артикуляціями) не якісно, а кількісно: щілина — це лише найвищий ступінь зближення артикулюючих органів. При щілинних артикуляціях повітряний струмінь третиться об краї артикулюючих органів. Наслідком цього тертя є характерний шум. Коли це тільки перша перепона, на яку натрапило на своєму шляху з легень повітря, тоді шум становить усю якість звука. Якщо ж у порожнині рота зроблено перепону вже тим звуковим хвилям, що постали в горяні, тоді шум від проходження повітря крізь щілину, долучаючись до попереднього звука, тільки змінює його первісну якість. Змичні артикуляції теж утворюють шум. У цьому разі він буває наслідком того, що повітряний струмінь, якому заступила дорогу перепона з щільно стулених органів порожнині рота, на мить, з вибухом розриває цю перепону. Подібно до щумів щілинних шумів змичних артикуляцій або становлять усю якість звука, або бувають сполучені з голосом.

Крім простих щілинних і простих змичних артикуляцій, є ще два типи складних, щілинно-змичних, артикуляцій порожнині рота. Перший тип — це одночасне утворення щілини і змикання. Другий тип — змикання на дуже короткий час, яке в наступну мить заступає щілинна артикуляція.

До цього треба додати, що й для тих шумів, які виникають у ротовій порожнині, ця остання, разом з іншими частинами надставної труби, є заразом і резонатором.

4. Уваги до класифікації звуків мови

Кожному укладові звукотворчих органів відповідає окремий звук. Коли візьмемо до уваги численність самих укладів і різноманітність одночасного з'єднання їх в один складний артикуляційний комплекс (наприклад: голос і щілина чи змикання в порожнині рота; голос, задньоязична помірно-звукена артикуляція і заокруглення губ; шепітний шум, губно-зубна щілинна артикуляція і закритий прохід у порожнину носа і т. ін.), зрозуміємо, що кількість можливих у мові звуків надзвичайно велика, навіть незліченна. Цьому твердженю начебто перечить той факт, що в алфавітних системах письма для означення всіх звуків окремої мови вжи-

вається невелике число букв. Проте, суперечності тут нема. Бо, на-
самперед, немає такої мови, якій були б власні всі відомі арти-
куляції і всі способи їх сполучення. Українська, наприклад, мова не
знає міжзубних і зазубних артикуляцій і тому не має відповідних
звуків (з такими артикуляціями вимовляється, наприклад, *th* в англійському прізвищі *Smith* — звук, який ми передаємо приблизно
то буквою *c*, то буквою *t*: пишемо «Сміс» або «Сміт»); французь-
кій мові не властива задньоязична артикуляція звука *x*; у старо-
грецькій мові не було тих передньоязичних артикуляцій, що дають
шиплячі *sh*, *ж* тощо. Хоч, виходить, кількість артикуляцій, власти-
вих окремій мові, обмежена, а проте вона перевищує число букв,
якими передаються на письмі звуки цієї мови. Навіть у найточні-
ших, науково реформованих графічних системах є чимало недос-
коналого, в кожній з них можна натрапити на такі випадки, що та
сама буква передає не тільки різні відтінки одного звука, а й кіль-
ка звуків, відмінних якісно. Ми досить легко пізнаємо незафіксо-
вані письмом такі відтінки звука, для графічної передачі яких вжи-
вається той самий знак. Особливо помітні вони нам тоді, коли ми
чуємо помилки або відхилення від звичної нам вимови. Але існу-
ють і такі невідзначувані на письмі звуки, яких наш слух здебіль-
шого не вловлює. Це перехідні звуки між двома сусідніми звуками
з виразною артикуляцією. Існування в кожній мові перехідних зву-
ків можна довести теоретично. Згадаймо, що окрема артикуляція,
окремий мовний звук — це тільки штучно виділені, щоб полегши-
ти науковий аналіз, ланки цілісного фізіологічного процесу гово-
ріння. Коли ми вимовляємо якийсь комплекс звуків, відокремлений
паузою від попередньої і далішої частини речення, наші органи
говоріння творять неподільну звукову лінію. Виразно артикульова-
ні звуки — лише найважливіші її пункти. Наприклад, у звуковій
лінії комплексу па такими головними пунктами є звуки *p*, *a*, що
відповідають виразним артикуляціям. Але зміна в напрямі від ар-
тикуляції *p* до артикуляції *a* відбувається без перерви, і до кож-
ної з незчисленних точок на лінії від *p* до *a* є відповідний перехід-
ний звук. Спочатку це будуть різні відтінки *p*. Чим даліше відхо-
дять вони від попереднього звука, тим більше позбавляються його
якості. Потім — то вже будуть відтінки звука *a*, які набирають ви-
разності в міру того, як уклад *p* замінюється укладом *a*. Перехідні
звуки мають велику важливість в розвитку кожної фонетичної системи,
бо вони в багатьох випадках зумовлюють у процесі розвитку мови
перетворення одного звука в інший.

5. Принципи класифікації звуків мови

Отже, звуки мови численні і різноманітні. Не дивно, що й класи-
фікація їх — складна справа. Слідом за античною традицією пере-
важна більшість сучасних мовознавців поділяє звуки мови на дві
великі групи — голосні і приголосні. Нема нічого легшого, як до-
водити недосконалість нашої наукової термінології, і навпаки над-
то важко протиставити неточній, але загальновизнаній терміно-

логії кращі, послідовніше вживані терміни. Проте, користуючись, за браком на сьогодні кращих, традиційними термінами, ми повинні знати і їх хиби, щоб неточність термінології не прищепила неправильного розуміння природи тих звуків, які ми звемо голосними і приголосними.

Античні філологи, даючи звукам *i*, *e*, *a*, *o*, *u* називу голосних, мали на увазі не стільки спосіб творення (з участю голосу), як складотворчу функцію цих звуків. Вони вбачали в голосному головний елемент, а в приголосних — другорядні, несамостійні елементи складу, можливі лише в сполученні з голосними. Коли взяти до уваги те, що в стародавній Греції і Римі об'єктом філологічного дослідження були тільки дві класичних мови, наведене розмежування голосних і приголосних з огляду на їх функції в складі нам не здаватиметься зовсім помилковим, бо ж справді як у старогрецькій, так і в латинській мові складотворчими могли бути виключно голосні. Але в багатьох з тих мов, яких не знали, чи не могли знати античні учени, ознака складотворчості характеризує не тільки голосні. В деяких сучасних слов'янських мовах існують, наприклад, «складові приголосні» *r*, *l* (сербське прст 'палець', чеське *vřba* 'верба', *hrb* 'горб', *vlna* 'хвиля'). Були такі приголосні в староіндійській і староболгарській мовах. Сучасна німецька мова поряд із складовими *r*, *l* має і складові *m*, *n*, хоч на письмі ні передні, ні другі не передаються окремими буквами. Наприклад, нім. *Leben* 'життя', *Atem* 'дихання' часто вимовляються як «лебн», «атм», де «н» «м» (кружечок під буквою відзначає складову властивість звука) — складотворчі приголосні, що становлять головну звукову якість другого складу. Правда, *r*, *l*, *m*, *n*, як побачимо далі, мають багато спільногого щодо умов творення з голосними. Проте складовими можуть стати навіть ті приголосні, які умовами творення як найбільше відрізняються від голосних. Наприклад, в англійському слові *practical* 'практичний', що вимовляється «пректкл», приголосний *t* — складотворчий. З другого боку, майже в кожній мові відомі й голосні позбавлені складової функції. Наприклад, у таких наших словах, як *айстра*, *вовк*, дав і т. ін., правописним *й*, в досить часто відповідають нескладові голосні *i*, *u*; в нім. *Haus* *u* — теж нескладовий голосний.

Виходить, що ознака складотворчості така широка і невиразна, що для класифікації звуків мови, як принцип поділу, вона непридатна. Тому в наукових системах класифікації звуків мови давно вже висунуто на передній план інший принцип поділу — спосіб утворення звука. Додержуючись цього принципу, можна відрізняти голосові звуки, тобто ті звуки, в творенні яких бере участь голос (нормальні голосні; дзвінкі *r*, *l*, *m*, *n*; *b*, *d*, *g* — в словах *танок*, *гудзик* і т. ін.; *v*, *z*, *ж*, *й*), від безголосих (шепітні голосні; глухі *r*, *l*, *m*, *n*; *p*, *t*, *k*; *f*, *s*, *ш*, *x*); носові (кожний мовний звук має більш менш виразний носовий відтінок, коли проходить у порожнину носа

вільний) — від неносових; звуки із помірно-звуженою артикуляцією (голосні) — від звуків із змичною (б, д, ғ — в словах *ганок*, *гудзик* і т. ін.; п, т, к), щілинною (г — в словах *гора*, *дорога* і т. ін.; ф, в, с, з, ш, ж, й, х) або змично-щілинною (р, л, м, н) артикуляцією і т. ін. Остання з наведених спроб класифікації найпрактичніша, і до неї, між іншим, найлегше пристосувати стари, загальнозвизнані терміни — «голосний» і «приголосний». Отже, голосні — це, передусім, ті звуки, для яких надставна труба є лише резонатором, а приголосні — звуки із змичною, щілинною або змично-щілинною артикуляцією порожнини рота. Далі, при утворенні голосних напруженість зосереджується лише в тому місці апарату говоріння, де видихуване повітря зустрічає перепону. Нарешті, при утворенні голосних процес експірації відбувається мявліше, ніж при утворенні приголосних. Проте, межу голосних і приголосних і в цьому розумінні даних термінів не можна вважати чимсь непохитним: Ми побачимо далі, які недостатні критерії для визначення належності деяких звуків до першої чи до другої з зазначених основних груп. Одну групу таких невиразних звуків, а саме придихові звуки, в яких з фізіологічного погляду можна вбачати як приголосні, так і голосні, слід виділити в самостійну, — третю основну, — групу мовних звуків — придихових і розглянути окремо.

6. Фонетична транскрипція

З метою уніфікації графічної передачі звуків різних мов в науково-лінгвістичних працях, так само як і в практичному мовознавстві — в словниках і граматиках, автори яких намагаються з максимальною точністю і одностайністю передати вимову окремих звуків, відзначати наголоси, ритм, мелодію, паузи і т. ін., вживаються різні системи транскрипцій. Єдиної загальнозвизнаної системи транскрипції мовних звуків на сьогодні нема.

Предками поширеніх нині систем фонетичної транскрипції є численні проекти пасиграфій: в XVII столітті — проекти філософа Лейбніца, хіміка, лікаря і економіста Бехера, англійського педагога Далярнро, епіскопа Вількінса; у XVIII столітті — проекти угорця Кальмаря, німецького фізика Бергера, француза де-Майм'є, який утворив і самий термін «пасиграфія», і інших. Пасиграфія — універсальне письмо, збудоване на ідеографічному принципі і придатне для передачі думок незалежно від того, як звучать у різних мовах відповідні слова. В другій половині XVIII століття з'являються і спроби утворити універсальний алфавіт, пристосований до фонетичної транскрипції текстів усіх мов. Однією з перших таких спроб був проект світового алфавіту, складений швейцарцем де-Ріа і виданий у Петербурзі в 1788 році. В 1819 році видатний діяч французького просвіщення Вольней, сходознавець і письменник, запропонував проект «нормального» європейського алфавіту, який був би придатний і для всіх азіатських мов. В основу свого алфавіту

Вольней поклав латинський шрифт. Спроби збудувати на основі латинського письма світовий алфавіт не припинялися й далі, але практичного значення деякі з них набрали лише в мовознавстві, як системи фонетичної транскрипції чи то для всіх мов світу, чи то для окремих мовних систем.

Про головніші з систем фонетичної транскрипції, прийнятих у сучасному мовознавстві поза межами Радянського Союзу, дає уявлення видана в 1928 році берлінською державною друкарнею книжка «*Lautzeichen und ihre Anwendung in verschiedenen Sprachgebieten*». З них на першому хронологічно місці стоїть система египтолога Лепсіуса, опублікована вперше в німецькому виданні в 1855 році і виправлена в другому, англійському виданні 1863 року. В алфавіті Лепсіуса сто з чимсь букв (переважно латинських, почасти грецьких), знаків — діакритичних і тональних — і сполучень букв з діакритичними знаками. В 1924 році алфавіт Лепсіуса переробили і доповнили Ендеман і Мейнгоф. Крім алфавіту Лепсіуса, заслуговують на згадку системи фонетичного письма В. Шмідта і фонетиста Форхгаммера. Перша система опублікована в 1907 році в етнологічному журналі «*Anthropos*», який видає Шмідт. Застосовується вона в цьому журналі і в усіх працях Шмідта та його школи. Зветься фонетична транскрипція Шмідта алфавітом «антропос». Остання її редакція — 1924 року. В «антропос» понад двісті букв (переважно латинських, але є і букви, скомбіновані з латинських або придумані Шмідтом), діакритичних і тональних знаків і сполучень букв з діакритичними знаками. Письмо «антропос» надзвичайно складне і нечіре прakтично. «Світовий алфавіт» Форхгаммера з'явився в 1918 році. В цьому 44 букви (латинські, грецькі, одна посійська — із скомбіновані з латинських, придумані) і кілька десятків знаків із їхніми тощо.

Найпоширенішою із практичного погляду найвручнішою системою фонетичної транскрипції є алфавіт «Інтернаціональної фонетичної асоціації» (Association Phonétique Internationale), складений в 1892 році французьким фонетистом Полем Пассі. В алфавіті ІФА понад сто букв (латинські, грецькі, скомбіновані з латинських, придумані) і кілька десятків знаків для наголосів, для відзначення назалізації, безголосості, складового характеру звука і т. ін. Важливі поправки і додатки до алфавіту ІФА зроблено, з ініціативи датського мовознавця О. Єсперсена, на конгресіональній фонетичній конференції 1925 року, де діяли взаємного порозуміння видатні фонетисти кількох західноєвропейських країн — Єсперсен, Педерсен (Данія), Олаф Брок (Норвегія), Деніел Джонс (Англія) Вандрієс (Франція), Мейнгоф, Ф. Зоммер (Німеччина), Ван-Вейк (Голландія), Розвадовський (Польща). Алфавітом ІФА широко користуються і в радянському мовознавстві.

З алфавітом ІФА, крім зазначеної книжки «*Lautzeichen...*», знайомить книжка Р. Passy «*Petite phonétique synthétique des principales langues européennes*». З-е вид., 1922, стаття акад. Л. В. Щерби «К вопросу о транскрипции» («Известия отд. Русск. яз. и слов. Ак.

наук», т. XVI, 1911, кн. 4), його ж «Фонетика французского языка», 2-е вид., 1939, передмова до «Англо-русского словаря» А. Міллера і Д. Мірського, 1936, передмова до «Англо-русского словаря» проф. В. Мюллера, 1943, і ін.

Велика Жовтнева революція дала радянському мовознавству нову систему фонетичної транскрипції—аналітичний алфавіт акад. Марра (Н. Марр, «Абхазский аналитический алфавит», 1926). В аналітичному алфавіті понад сто букв (латинські, грецькі, російські—ы, щ, арабські) і комбінацій букв з діакритичними знаками і кілька десятків умовних знаків. Детально з аналітичним алфавітом, крім вищезгаданої праці акад. Марра, знайомить брошуря акад. Мещанінова «Пособие к пользованию яфетидологическими работами», 1931.

На дальших сторінках цієї книжки застосовуватиметься система фонетичної транскрипції ІФА з відступами в окремих моментах, викликаними головно технічними причинами.

7. Голосні

Участь голосу не є необхідною умовою творення голосних. Під час звичайного, нормального говоріння голос справді становить основу якості голосного, але навіть такі нормальні голосні не позбавлені шуму. Він долучається до голосу, коли голос проходить через надставну трубу. Якість же шептінних голосних — завжди самий лише шум. Відмінність між голосними і приголосними, як уже зазначено, передусім, полягає в тому, що до складу голосних не входить шум змичних, щілинних і змично-щілинних артикуляцій, далі — в тому, що при утворенні голосних напружується весь апарат говоріння, включаючи стінки резонуючих порожнин надставної труби; нарешті — в тому, що при утворенні голосних процес експірації, порівнюючи з приголосними, відбувається млявіше.

Кожний голосний може бути неносовим, або чистим, і носовим. Чисті голосні виникають тоді, коли м'яке піднебіння відокремлює носову порожнину від ротової і видихуване повітря проходить тільки через цю останню. Якщо ж прохід у порожчину носа вільний і внаслідок цього до резонансу порожнини рота долучається резонанс порожнини носа, чисті голосні перетворюються в носові.

Відповідно до трьох основних укладів ротової порожнини як резонатора — задньопіднебінного (або м'якопіднебінного), середньопіднебінного і передньопіднебінного, голосні поділяються на три основних класи: задньопіднебінні (інші терміни: голосні заднього ряду або велярні, — останній термін походить від латинської назви м'якого піднебіння: *velum palati*), середньопіднебінні (інші терміни: голосні середнього ряду або змішані) і передньопіднебінні (інші терміни: голосні переднього ряду або палатальні, — від латинської назви твердого піднебіння:

palatum). Поділ голосних на згадані три класи умовний — всередині кожного з них можуть бути більш задні і більш передні звуки.

Залежно від міри підняття язика в напрямі до відповідної частини піднебіння в кожному з трьох зазначених рядів розрізняють голосні низькі, середні і високі. Низький голосний утворюється при найнижчому положенні язика, середній — при середньому, високий — при найвищому положенні язика проти піднебіння. Певна річ, усі ці визначення теж приблизні, бо між кожними двома сусідніми артикуляційними типами, отже і відповідними їм голосними, можливі перехідні уклади, а значить і перехідні голосні звуки.

Крім наведеного поділу голосні ще розрізняються в двох відношеннях: по-перше, залежно від ступеня напруженості під час артикуляції голосного стінок надставної труби (язика, м'якого піднебіння, щік, губ і т. ін.); по-друге, з огляду на участь, яку беруть утворенні голосного губи.

При більшому напруженні стінок надставної труби їх мускули сильніше скроочуються, внаслідок чого поверхня надгортанних порожнин стає твердішою. Утворені з такою артикуляцією напружені голосні відзначаються чітким, немов металічним тембром. Навпаки, ненапружені голосні, утворювані при млявішому натягненні поверхні надгортанних порожнин, звучать глухіше. З термінами «напружений голосний» і «ненапружений голосний» не слід змішувати термінів «закритий» або «вузький голосний» і «відкритий» або «широкий голосний». Більша закритість голосного залежить не від більшої напруженості язика під час артикуляції, а найголовніше від більшого підняття язика в напрямі до піднебіння. Отже, низькі голосні є більш відкритими, ніж середні: середні — більш відкриті, ніж високі, і більш закриті, ніж низькі. Кожний голосний, як відкритий, так і закритий, може бути як напруженим, так і ненапруженим. (Див. далі на стор. 50 — 51).

Участь губ утворенні голосних буває або пасивною, або активною. В першому разі, тобто якщо губи ненапружені і шілина між ними більш-менш розтягнута, виникають нелабіалізованиі голосні. В другому разі, а саме — коли губи заокругляються і трохи випинаються вперед, виникають голосні лабіалізовані.

Певна річ, кількість голосних, можливих теоретично, та й справді відомих у мовах світу, не вичерпується наведеним поділом, де підsumовані тільки найвиразніші типи голосних. Але в окремих мовах ми знаходимо лише невелику частину останніх. Наприклад, у російській мові з усіма її говорами акад. Шахматов нараховував усього 20 з чимсь голосних.

Після цих попередніх уваг розглянемо окремі голосні, виходячи з їх основного поділу на задньопіднебінні, середньопіднебінні і передньопіднебінні. Спочатку — неносові голосні.

До задньопіднебінних нелабіалізованих голосних належать такі звуки:

Високий — [ы]. Цей голосний, відсутній у західноєвропейських мовах, зустрічається в ряді слов'янських мов, у тюркських мовах. У російському письмі він передається буквою ы. Тюркське [ы] має більш задню артикуляцію, російське — більш передню, з огляду на що багато фонетистів уважають російське ы високим голосним середнього, а не заднього ряду. На сьогодні це питання не розв'язане достаточно. Українське наголошене [ы] (правописне и) — ще більш передній звук і трохи нижчого, ніж російське [ы], підняття язика. Фізіологічні умови його творення мало дослідженні. Мабуть, його треба зараховувати не до задньопіднебінних, а до середньопіднебінних голосних (порівн. В. А. Богородицкий. Фонетика русского языка в свете экспериментальных данных», 1930, стор. 68).

Середній — [ʌ]. Це звук типу а з глухим тембром. В українській мові він відсутній. Є він в англійській мові, наприклад, на місці правописного и в словах *but* 'але', *cut* 'різати', на місці правописного о в словах *come* 'приходити', *other* 'другий', 'інший'.

Низький — [ə]. Це найвідкритіший з усіх голосних звуків. Є він у французькій мові (наприклад, в *mat* 'щогла', *pas* 'не', *mois* 'місяць', *batir* 'будувати', *pâte* 'тісто'; в останніх двох словах [ə] довге) і англійській мові (наприклад, в *last* 'останній', *dark* 'темний', *class* 'клас'; в усіх цих прикладах [ə] довге).

До задньопіднебінних лабіалізованих належать такі голосні:

Високий — [ü] (укр. і рос. правописне у і частково ю). Наприклад, в укр. і рос. дуб, *стук*, укр. кукурудза, рос. кукуруза, укр. юшка, цюкати, франц. *vous* 'ви', *rouge*, 'червоний', *boué* 'кінець', англ. *book* 'книга', 'книжка', *foot* 'нога', *put* 'класти', нім. *und* 'і', *kürg* 'короткий', *du* 'ти', *Kuh* 'корова' (в останніх двох словах [ü] довге).

Середні в двох різновидах:

a) [ø]. Цей звук, відсутній у російській мові і наявний в окремих українських говорах і в індивідуальній українській вимові на місці правописного о в ненагоюшених складах (наприклад, в *тобі*, *голубчик*, *пообідати*), акустично українцям і росіянам більше нагадує у, ніж їх о, [o] — звичайний голосний у французькій (наприклад, в *mot* 'слово', *bouleau* 'береза', *rose* 'троянда', *chose* 'річ', *rôle* 'роль'; в останніх трьох словах [o] довге) і в нім. мові (наприклад, в *so* 'так', *Sohn* 'син', *Bohne* 'біб'; в усіх цих словах [o] довге).

b) [œ]. Цей голосний — відкрите о, інакше о з нахилом до а. Типове [œ] є у французькій (в таких словах як *romme* 'яблуко', *notre* 'наш', *forme* 'форма', *Paul* 'Павло') і німецькій мові (наприклад, в *Sonne* 'сонце', *voll* 'повний'). Англ. [œ] (наприклад, в *not* 'не', *collar* 'комір', 'комірчик', *folly* 'дурниця', 'безглуздя', *all* 'весь', *law* 'закон'; в останніх двох словах [œ] довге) — ще більш відкритий звук, ніж [œ] французької і німецької мови. Укр. правописне о, — як наголо-

¹ У фонетичній транскрипції ІФА довгота голосного позначається двокрапкою після відповідної букви, наприклад, довге [a] позначається так: [a:].

шене, так, в літературній мові, і ненаголошене, — і рос. наголошене о — голосний типу [ɔ], але з більш задньою артикуляцією, ніж [ɔ] французьке, англійське чи німецьке.

Низький — [e], тобто лабіалізоване [a]. Цей звук відсутній в українській і російській мовах і взагалі в мовах світу зустрічається рідко. Дуже близьке до нього англ. [ɔ].

Середньопіднебінні нелабіалізовані голосні:

Високий — [i]. Акустично це звук середній між рос. ы і и. Як уже згадувалося, голосним саме цього типу, мабуть, є укр. наголошене и (в словах син, жир, пилка і т. ін.).

Середні в двох різновидах:

а) [ē]. Мабуть, саме цей звук чути в українській мові на місці правописних ненаголошених е (але не в позиції перед або після р), и, — наприклад, в словах вимести, вимити, вимела, вимила, великий. Цей же звук у різних відтінках, але вимовлюваний з ослабленою видиховою силою, є в російській, німецькій, французькій і англійській мовах. Цей його різновид звичайно транскрибується знаком [ɛ]. Приклади на [ɛ]: рос. молоко, продал, промах; франц. cela 'це', depuis 'від', 'з', 'після', que je ne suis pas venu 'що я не прийшов'; англ.: honour 'честь', better 'кращий', 'краще', here 'тут' idea 'ідея', today 'сьогодні'; нім.: alle 'всі', Gabe 'подарунок', ge-pompen 'взятий'. (Див. далі стор. 52).

б) [ɛ] Цього голосного немає ні в українській, ні в російській мові. Є він в англійській мові, наприклад, в bird 'птах', third 'третій', fur 'хутро' (в усіх цих словах [ɛ] довге; його звичайно транскрибують знаком [ə:]).

Середньопіднебінні лабіалізовані зустрічаються в мовах світу рідко.

Передньопіднебінні нелабіалізовані голосні:

Високий — [i] (укр. правописне і, а також частково І). Наприклад, в укр. ікло, ім'я, іх, гріх, стріляти, рос. имя, ива, игла, их, крик, франц. il 'він', ici 'тут', dire 'говорити', tige 'стебло' (в останніх двох словах [i] довге). До цього ж типу звука [ɪ] належить довге і англійської (наприклад, в meet 'зустрічати', lead 'вести') і німецької (наприклад, в sie 'вона', 'вони', Liebe 'любов', 'кохання') мови.

Коротке і англійської (наприклад, в thin 'тонкий', kill 'убивати') і німецької (наприклад, в Fisch 'риба', Mitte 'середина') мови утворюється з більш задньою артикуляцією. Тому на слух воно здається проміжним звуком між і і високим нелабіалізованім голосним середнього ряду — ї. Транскрипція цього голосного — [i].

Середні в трьох різновидах:

а) [e]. Типове [e] існує у французькій (в таких словах, як thé 'чай', né 'народжений', j'aurai 'я матиму', parler 'говорити') і німецькій мові (наприклад, в nehm'en 'брати', See 'море', 'озero', Ehre 'честь'; у німецькій мові [e] — звичайно довгий голосний). Англійське [e] (наприклад, в men 'люди', let 'пускати', 'дозволяти', correct 'пра-

вильний', *head* 'голова', *said* 'сказав', 'сказаний') — трохи більш відкритий звук, ніж [e] французької і німецької мови.

б) [ɛ] Цей голосний — відкрите «е». Типове [ɛ] є у французькій (у таких словах, як *prêt* 'готовий', *est* 'є', *elle* 'вона', *vers* 'до', *j'aurais* 'я мав би', *frère* 'брать', *tête* 'голова'; в останніх двох словах [ɛ] довге), англійській (наприклад, в *air* 'повітря', *pear* 'груша', *hare* 'заєць', *hair* ' волосся') і німецькій мові (наприклад, в *recht* 'правильний', *helfen* 'допомагати', *Pelz* 'хутро', *Ähre* 'колос', *ähnlich* 'подібний'; в останніх двох словах [ɛ] довге).

Українське наголошене **е** (так само частково і правописне **Е**), а також ненаголошене **е** перед або після **р** — голосний типу [ɛ]. Приклади: **сéла**, **день**, **цей**, **тепер**, **стрелив**, **герметичний**. В решті випадків українське правописне **е** — мабуть, середньопіднебінний голосний (див. стор. 48).

Російські правописні **е**, **э** в оточенні «твердих» приголосних (наприклад, в *эта*, *цел*, *цеп*, *жезл*) — звук типу [ɛ]. В оточенні «м'яких» приголосних (в тому числі і **й**), а також здебільшого і між «твердим» і «м'яким» приголосним (наприклад: в *эти*, *дети*, *тень*, *петь*, *цепь*, *шeй*) російські правописні **е**, **э** — звук типу [e].

в) [ə]. Цей голосний — дуже відкрите «е», інакше — а з нахилом до **е**. Він виступає, наприклад, в англійській мові в таких словах, як *man* 'людина', *bad* 'поганий', *catch* 'ловити'.

Низький—[a]. Акустично цей голосний, звичайний у французькій (поряд з **а**) і німецькій мові, більш-менш збігається з українським і російським сильно наголошеним **а** (а також частково і правописним **я**). Приклади на **а** у французькій мові: *rat* 'пациок', *patte* 'лапа', *ma* 'моя', *toi* 'я'. В решті випадків українське і російське **а** являє собою середній звук між **а** і **я**.

До передньопіднебінних лабіалізованих належать такі голосні:

Високий—[y]. В українській літературній мові цей звук помічено лише в першому складі слова **тютюнець**; крім того, він зустрічається в північноукраїнських говорах (наприклад, *вус* 'ніс'). Приклади з інших мов на [y]: франц. *une* 'одна', *nu* 'голий', *lune* 'місяць', *rue* 'вулиця', *commune* 'комуна', нім. *über* 'над', *Bücher* 'книжки', *müde* 'втомлений' (в усіх прикладах з німецької мови [y] довге).

Коротке **й** німецької мови (транскрипція — [Y]), яке чути, наприклад, у словах: *müssen* 'мусити', *fühlen* 'почувати', являє собою лабіалізоване [ɪ]. Отже, подібно до [i], воно утворюється з більш задньою артикуляцією. При утворенні [Y] губи випинаються вперед трохи менше, ніж при [y].

Середні в двох різновидах:

а) [ø]. В українській і російській мовах цей звук не зустрічається. Приклади з інших мов на [ø]: франц. *poëse* 'вузол', *rei* 'мало', *deux* 'два', *meule* 'жорно', *jeûne* 'піст' (в останніх двох словах [ø] довге), нім. *Söhne* 'сини', *schön* 'гарний' (кожне німецьке [ø] довге).

6) [ø]. В українській і російській мовах цей звук не зустрічається. Приклади з інших мов на [ø]: франц. *peuple* 'народ', *boeuf* 'бик', *peur* 'страх', *leur* 'їх', *jeune* 'молодий', *soeur* 'сестра', *gumier* 'гомін', 'чутка' (в останніх двох словах [ø] довге); нім. *Töchter* 'дочки', *Völker* 'народи', *können* 'могти'.

Низьке, тобто лабіалізоване [a]. Цього звука в мовах світу не виявлено.

У наведеній схемі класифікації чистих голосних зовсім не взято до уваги різновиди голосних ненапруженіх і напруженіх і лише спорадично згадувалися різновиди відкритих або широких і закритих або вузьких голосних. Розглянемо ці різновиди чистих голосних окремо.

В усіх мовах світу наголошенні голосні більш напружені, ніж не-наголошенні. Наприклад, о в першому складі укр. *колос* більш напружене, ніж у другому складі. Отже, голосні кожної мови можна умовно ділiti на напружені і ненапружені залежно від міри їх наголошенності: наголошенні голосні є напруженими, ненаголошенні — ненапруженими. Але навіть наголошенні голосні однієї мови часто не досягають напруженості ненаголошених голосних іншої мови. Так, наприклад, всі голосні французької мови більш напружені, ніж голосні української мови; українські ненаголошенні голосні більш напружені, ніж ненаголошенні російські; «напружені, тобто наголошенні, голосні російської зв'язної мови навряд чи досягають напруженості французьких ненаголошених» (Л. В. Щерба, «Фонетика французького языка», 2-ге вид., 1939, стор. 25) і т. ін.

Часом під термінами «напруженний» і «ненапруженний» розуміється голосний, пимонлюваний з більшою чи меншою випнутістю язика, тобто тонкі відтінки того самого, що означається термінами «високий», «середній» і «низький» голосний. Так наприклад, французьке [e] і *est* 'є' протиставиться англійському [æ] в *man* 'людина' по напруженості першого і ненапруженості другого. Насправді ж істотна відмінність між цими голосними полягає в меншому для [æ] і більшому для [e] наближенні до піднебіння передньої частини спинки язика, тобто в більшій закритості [æ] і в більшій відкритості [e].

Як би там не було, відтінки закритості і відкритості мають значення в класифікації чистих голосних, і для них існують у транскрипції спеціальні знаки. Наприклад, в транскрипційній системі ІФА існує два знаки для передачі закритого і відкритого варіантів нелабіалізованого високого голосного переднього ряду: знак [i], вживаний лише для закритого варіанта, і знак [ɪ] — для відкритого і заразом більш заднього варіанта. Для ілюстрації наведу один приклад — закриті і відкриті відтінки звука і в українській, російській, французькій, англійській і німецькій мовах. Найбільш закритий відтінок і виступає у французькій мові (наприклад: в *ті* 'nota mi', *si* 'коли'). Близький до нього характер щодо закритості має німецьке довге і (*sie*, *Liebe*). Англійське довге і (наприклад, в *meet*, *lead*) має меншу міру закритості. Англійське (наприклад, в *pin* 'булавка',

think 'думати') і німецьке (наприклад, в *Tisch* 'стіл', *singen* 'співати') коротке і—відкритий голосний. і в рос. иве, пылы, бить—закритий голосний, але з меншою мірою закритості, ніж у наведених французьких прикладах; в ива, пила, бит і — відкритий голосний. і в укр. йдіть, їм — закритий голосний, в грім, стріли — відкритий і т. ін.

Кожний з розглянутих чистих голосних перетворюється в носовий, коли до резонансу порожнини рота долучається носовий резонанс. З європейських мов носові голосні властиві французькій, польській і португальській. Відомі вони також в окремих німецьких говорах, у південно-східних литовських говорах. Міра назалізації (так звється домішка до чистих голосних носового тембру) буває різна, але звичайно в кожному говорі, де існує ця група звуків, міра назалізації в усіх його носових голосних однакова. В порівнянні з польськими і діалектними німецькими і литовськими носові французької мови мають більшу 'міру' назалізації. Питання про фізіологічні умови цього і подібних до нього явищ остаточно не розв'язане. Можливо, що сильніша назалізація залежить від нижчого опускання м'якого піднебіння або навіть від того, що між піднесеною догори задньою спинкою язика і опущеним піднебінням утворюється тіснина. У французькій мові є чотири носових голосні, — всі вони — довгі, але скорочуються наприкінці слова: 1) нелабіалізоване низьке задньопіднебінне **а** (наприклад, у слові *enfant* 'дитина'; вимовляється [ɑ : fɑ]); 2) нелабіалізоване середнє передньопіднебінне **ə** (наприклад, у *vip* 'вино'; вимовляється: [v ɪ]); 3) лабіалізоване середнє задньопіднебінне **ɔ** (наприклад, в *bon* 'добрий'; вимовляється: b ɔ); 4) лабіалізоване середнє передньопіднебінне **ø** (наприклад, в *un* 'один'; вимовляється ø). В португальській мові відомі також носові **і**, **u**, наприклад, в *jardim* 'сад', *algum* 'хтось'. В українській і російській мовах таких справжніх носових голосних нема, хоч у цих мовах, як і в кожній мові, будь-який голосний перед приголосними **м**, **н** дістає носовий відтінок. У староболгарській мові існували носові голосні **о**, **е**. Для передачі на письмі носового **о** в староболгарській азбуці існувала буква **ѫ** (юс великий), а для передачі носового **е** — буква **ѭ** (юс малий).

Класифікуючи голосні, я досі не брав до уваги того, що одно з їх джерел — постала в гортані звукова хвиля — може мати різну якість: голосову, шумо-голосову або чисто шумну. Ця відмінність звукової хвилі виразно позначається на акустичній властивості голосних, і саме так, що голосова артикуляція гортані дає нормальні голосні, шумо-голосова — так звані голосні неповного творення, а різноманітні шумні уклади гортані дають щепітні голосні.

Щепітні і голосні неповного творення відрізняються від відповідних нормальних голосних тільки меншою силою, висотою і напруженістю говоріння, а якість їх тотожна якості нормальних го-

¹ Знак — над відповідною літерою — показник назалізації голосного.

лосних, бо форма резонатора (надставної труби), від якої і залежить якість голосного, залишається незмінною. Наприклад, шепітне і¹ — це той самий високий нелабіалізований голосний переднього ряду, що й нормальнє і. Певна річ, до кожного нормального є паралельний шепітний і голосний неповного творення.

Варт спинитися на тому випадку вживання голосних неповного творення, коли вони чергуються в мові з нормальними голосними. Це явище спостерігається в багатьох мовах у ненаговощених складах. Воно має тісний причинний зв'язок з ослабленням видихової сили. Середньопіднебінний середній голосний неповного творення, який звичайно транскрибується знаком э чути, наприклад, в останньому, ненаговощенному складі нім. er hatte 'він мав', alle 'всі' тощо. Дуже характерні такі голосні для російської літературної мови. В російській літературній вимові в ненаговощених складах крім складу, що стоїть безпосередньо перед наголосом, на місці правописних о, а після «твірного» приголосного, а також на місці правописних и, е в позиції після ж, ш, ц чути скорочений голосний неповного творення, який належить до середньопіднебінних середніх [Э], наприклад, в словах **хорошо**, **плакал**, **дорога**, **ширина**. За тих же умов на місці правописних я, е з'являється скорочений високий передньопіднебінний неповного творення (його часто транскрибують буквою ю), наприклад, у словах **пятачок**, **переход**, **восемь**.

Таблиця основних транскрипційних знаків для голосних

Задньопіднебінні		Середньопіднебінні		Передньопіднебінні			
лабіалі- зовани	нелабіалі- зовани	нелабіалі- зовани	лабіалі- зовани	нелабіалі- зовани	лабіалі- зовани		
високі	и	ы	ї	ü	и	у	високі
					է	ң	
середні	о		е	ö	е	ø	середні
			ë	œ			
	ɔ		ɛ	ɔ	ε		
		ʌ			æ		
низькі		ə	ɑ		ə		низькі

¹ Шепітні голосні і приголосні позначаються в фонетичній транскрипції ІФА комою внизу: i, ы, ї і т. ін.

8. Приголосні

Фізіологічною ознакою приголосних є, передусім, участь в їх творенні змичних, щілинних і змично-щілинних артикуляцій порожнини рота; далі—локалізація напруженості апарату говоріння в тих місцях його, де видихуване повітря зустрічає перепону; нарешті — сильніший, ніж при утворенні голосних, процес експірації. Перемагаючи зроблену із щільно стулених звукотворчих органів перепону або проходячи через щілину між ними, коли вони тільки значно зближені, повітряний струмінь творить різні шуми, звукова якість яких відповідає типові артикуляції і формі всієї надставної груби як резонатора. Джерело цих шумів — повітряний струмінь, навна річ, перед тим проходить через гортань. Залежно від того, які співвідносини між утвореним при цьому в гортані голосом і шумами, приголосні поділяються на дві основних групи — сонорні (від лат. *sonor* 'звук', 'дзвін') і шумні. Сонорними звуться такі приголосні, до складу яких входять і шум і голос, але так, що переважає голос. Шумні ж — приголосні, де шум або становить усю звукову якість, або, якщо він змішаний з голосом, має над останнім перевагу. Отже, з огляду на кількість голосу (при нормальному говорінні) в їх складі, приголосні поділяють на сонорні, дзвінкі шумні (з домішкою голосу) і шумні глухі (чистий шум). Дзвінкі шумні вимовляються з мяявішою експірацією, ніж глухі. Тому перші звуться також слабкими (французький термін — *consonnes douces*, німецький — *weiche Konsonante*), другі — сильними (відповідні французький і німецький терміни: *consonnes fortes*, *harte Konsonante*).

Спочатку про обидві групи шумних.

Відповідно до способу артикуляції вони поділяються на змичні і фрикативні (від лат. *fricare* 'терти') або щілинні (інакше — спіранти). Перші відповідають змичним артикуляціям, другі — щілинним. Утворюване при змичних шумних зімкнення артикулюючих органів супроводиться проривом їх, який здійснює видихуване повітря. Тому змичні шумні звуться також проривними. Щодо місця утворення шумні бувають задньоязичні, задньопіднебінні або велярні, середньоязичні або середньопіднебінні, передньоязичні або зубнопіднебінні і губні. Як і в класифікації голосних, класифікуючи шумні приголосні, найзручніше виходити з цього останнього принципу їх поділу.

Задньоязичні шумні такі:

Проривні: глухий — [k], дзвінкий — [g];

Фрикативні: глухий — [χ], дзвінкий [γ].

Задньоязичні приголосні в українській мові — це ті звуки, що передаються на письмі буквами к, г (в таких словах, як *ганок*, *гедз*, *гудзик* і т. ін.), х. Відповідний глухому [χ] дзвінкий фрикативний [γ], давніш існував на всій території української мови, де він заступив колишній дзвінкий проривний того самого ряду. Але в сучас-

ній українській літературній мові замість давнього [χ] чути дзвінкий гортаний придих (правописне **г** в таких словах, як **горіх**, **губа** і т. ін.; див. стор. 60). Проте в українській літературній мові можна іноді почути [-] замість правописного **х**, коли наступний звук—сонорний або дзвінкий шумний, наприклад у висловах **келех золотий**, **тих ночей** тощо.

В позиції перед **е** задньоязичні шумні української мови мають трохи переднішу артикуляцію. У французькій, англійській, німецькій і багатьох інших мовах вони є задньоязичними просунутими вперед взагалі перед кожним голосним переднього ряду. В українській і російській мовах перед голосним **і**, в російській також здебільшого перед **е**, задньоязичні шумні палаталізуються (див. стор. 60—61).

Від [k], [g], [x], [χ] — звичайних задньоязичних — відрізняються як способом творення, так і на слух, увулярні (від латинської назви язичка: *uvula*) різновиди задньоязичних шумних, утворювані артикуляцією м'якого піднебіння разом з язичком і задньої частини язика. Проривні увулярні: глухий — [Q] і дзвінкий — [G], відсутні в українській, російській і західноєвропейських мовах, зустрічаються, наприклад, в тюркських мовах, кавказьких, арабській. Фрикативні увулярні: глухий — [X] дзвінкий — [Γ] наявні в арабській мові, в кавказьких і деяких інших мовах. З європейських мов глухий увулярний фрикативний існує в німецькій і іспанській. В першій — це так зване тверде [χ], яке чути на місці правописного **ch** в таких німецьких словах, як *Bach* 'струмок', *Buch* 'книжка', *Tochter* 'дочка'. Приклади на звук [χ] в іспанській мові: *pájaro* 'птах', *género* 'рід' (на місці правописних **j**, **g**).

Середньоязичні шумні:

Проривні — глухий [c], дзвінкий [t].

Фрикативні — глухий [ç], дзвінкий [j].

Середньоязичні проривні сприймаються на слух як щось середнє між нашими м'якими **к** і **т** (**c**, **г** (задньоязичним) і **д**, **ж**). В українській і російській мовах ці звуки, взагалі нечасті, відсутні. Є вони, наприклад, в угорській мові: [c] — в *atya* 'батько'; [j] — в *magyat* 'угорець'. З середньоязичних фрикативних глухий 'ç' часто зустрічається в німецькій мові. Це — так зване м'яке **х**, яке чути на місці правописного **ch** в таких німецьких словах, як *ich* 'я', *mich* 'мене', *München* 'Мюнхен'.

Щодо середньоязичного фрикативного [j], так званого йота, то він поширений в українській і російській мові не менше, ніж в інших мовах, дарма що ні в українській, ні в російській азбуці нема спеціальної букви для передачі його. [j] часто становить початковий елемент таких звукових комплексів української мови, які передаються буквами **я**, **ю**, **є**, **ї**, особливо коли з цих комплексів починається корінь слова (**яблуко**, **юрба**, **е**, **їсти**, **з'їзд**), або коли вони стоять всередині простого слова чи наприкінці будь-якого слова після голосного або губного приголосного (**моєю**, **Київ**, **п'ять**, **мие**, **б'є**, **м'ясо**). В усіх наведених прикладах **я=я**, **ю=ю**, **є=є**, **ї=ї**. Крім

того, в багатьох випадках правописне й вимовляється як ї (див. стор. 67).

Відповідно до п'яти типів передньоязичних укладів передньо-язичні шумні поділяються на міжзубні, зазубні, верхньозубні, альвеолярні і церебральні. Проривні в усіх цих групах—численні, але акустично схожі різновиди глухого [t] (українське і російське правописне т) і дзвінкого [d] (українське і російське правописне л), [t] і [d] в українській, як і в російській, французькій і німецькій мовах,—верхньозубні, в англійській мові—альвеолярні (відрізняються трохи і на слух від верхньозубних t і d).

Класифікація фрикативних передньоязичних значно складніша. Іх три пари: 1) так звані свистячі—глухий [s] (наше с), дзвінкий [z] (наше з); 2) так звані шиплячі—глухий [ʃ] (наше ш, дзвінкий [ʒ] (наше ж); 3) глухий [θ], дзвінкий [ð].

Артикуляція [s], [z]—наближення передньої частини спинки язиця до верхніх зубів чи альвеол, причому передня частина спинки язиця має більш-менш глибокий рівчик, яким тече повітря, розбиваючись потім об край нижніх передніх зубів. Українські, російські, французькі і німецькі [s], [z]—верхньозубні. Шепеляве [s]—зазубне.

Умови утворення [ʃ], [ʒ] ще остаточно не з'ясовані. Фізіологічно [ʃ], [ʒ] відрізняються від [s], [z] тим, що при їх творенні рівчачка посередині передньої частини спинки язиця здебільшого зовсім не буває. Крім того, резонуюча частина порожнини рота при творенні [ʃ], [ʒ] має більший об шир, ніж при утворенні [s], [z]. Варіанти [ʃ], [ʒ], так само як і [s], [z], дуже численні.

Є два різновиди третьої пари передньоязичних фрикативних [θ], [ð]—міжзубний і зазубний. Іноді з міжзубною, частіше ж із зазубною, артикуляцією вимовляються [θ], [ð] в англійській мові (правописне th для обох цих звуків). Приклади з англійської мови: path 'шлях' (th=[θ]; приблизна вимова—наше шепеляве с); father 'батько' (th=[ð]; приблизна вимова—наше шепеляве з). Міжзубні [θ], [ð] існують в іспанській мові Піренейського півострова на місці правописних с (перед передньопіднебінними голосними) і z, наприклад, в hacer 'робити', central 'центральний', Cervantes 'Сервантес', cabeza 'голова' (а), juzgar 'судити' (ә).

Двом губним укладам відповідають два типи губних шумних—губно-губні і губно-зубні.

Губно-губні проривні—глухий [p] (наше п), дзвінкий [b] (наше б). Ці приголосні зустрічаються майже в усіх мовах і скрізь артикулюються однаково.

Губно-губних фрикативних дві пари: 1) глухий [ɸ] (подібний звук чути, коли ми злегка дуємо на щось, наприклад, на гаряче), дзвінкий [β] (часто в іспанській мові на місці правописних b, v, наприклад, в lobo 'вовк', libro 'книжка', uva 'виноград').—Їх артикуляція—зближення нижньої губи з верхньою, без випинання і заокруглення їх, і утворення щілини між ними по всій довжині губ; 2) глухий [w], дзвінкий [v]. Їх артикуляція—щілинне зближення і заокруглення губ, причому задня частина спинки язиця підні-

мається в напрямі до м'якого піднебіння. Дзвінкий **w** дуже частий в англійській мові (передається тією ж самою буквою, що і в транскрипції), наприклад, у словах: *worker* 'робітник', *woman* 'жінка', *we* 'ми', і у французькій мові (наприклад, на місці правописного *oi* в словах: *loi* 'закон', *étoile* 'зоря', яким передається сполучення звуків *wa*, на місці правописного *ou* в слові *où* 'так' і т. ін.). Зустрічається він і в українській мові на місці правописного **v**, — наприклад, друге **v** у слові **вовк** (не завжди, не в усіх індивідів). Глухий **m** часом чути в південноанглійській вимові на місці правописного **wh** (*why* 'чому', *what* 'що', *which* 'який'). До губно-губних дзвінких фрикативних належить також приголосний **[ç]**, взагалі рідкий у мовах світу і наявний у французькій мові на місці правописного *ch* в позиції перед голосним, наприклад, в *lui* 'він', *huit* 'вісім', *caïvre* 'мідь', *met* 'німий'. Артикуляція **[ç]** відрізняється від артикуляції **w** лише тим, що при утворенні звука **[ç]** в напрямі до піднебіння (середнього) піднімається не задня частина спинки язика, а середня.

Губно-зубні проривні рідкі звуки. Їх нема ні в українській, ні в російській мовах. Губно-зубні фрикативні — глухий **[f]** (наше **Ф**), дзвінкий **[v]** (наше **в**, але не в позиції після голосного перед приголосним, тобто **в вода, ховати** і т. ін., і не в **довбати, ковтати** і т. ін.).

Перейдімо тепер до сонорних приголосних.

З огляду на місце і способ творення вони поділяються на дві групи — **плавні** і **носові**.

До плавних належать **r**, **l** з усіма їх різновидами. Всі плавні утворюються комбінованою, змично-щілинною, артикуляцією.

Способ творення кожного різновиду **r** — дуже коротке зімкнення артикулюючих органів, після якого відбувається щілинна артикуляція. При творенні кожного різновиду **l** обидві артикуляції, змична і щілинна, відбуваються одночасно.

Є три основних різновиди звука **r**: 1) **r** передньоязичне (транскрипція **[r]**); 2) **r** язичкове або увулярне (транскрипція **[R]**); 3) **r** губне (транскрипція **[ɸ]**).

Передньоязичне **[r]** твориться в ділянці зубнопіднебінних артикуляцій (існує передньоязичне **[r]** міжзубне, зазубне, верхньозубне, альвеолярне, церебральне). Коли вимовляється будь-який варіант передньоязичного **[r]**, кінчик язика спочатку злегка дотикається до внутрішньої поверхні передніх верхніх зубів або ясен. В наступний момент сила видиху розриває утворену перепону, і кінчик язика починає дрижати. Ці вібрації язика — здебільшого (часом вібрацій кінчика язика не буває) основна причина акустичного враження від даного звука. При творенні язичкового **[R]** (в ділянці м'якого піднебіння) вібрує не кінчик язика, а язичок: від тиску повітря він коливається вздовж рівчачка, утвореного посередині піднесеної до м'якого піднебіння задньої частини спинки язика (часом вібрацій язичка не буває). Так само і губне **[ɸ]** виникає внаслідок дрижання губ, що починається слідом за тим, як губи, на одну мить стулівшись, знов розтуляються під тиском повітря. Різниця між **[r]** і **[R]** в тому, що вібрації язика відсутні в **[R]**.

стим. Нерозкотистим **r** є тоді, коли сполучення змичної і щільної артикуляції відбувається лише один раз (або тоді, коли янчик язика чи язичок не вібрує). При розкотистому **r** згадане сполучення повторюється кілька разів, принаймні двічі.

Найпоширеніші в мовах варіанти передньоязичного [r] — [r̪] верхньозубне й альвеолярне. До цієї групи належить українське і російське [r] (розвкотисте верхньозубне або альвеолярне). Нерозкотисте (без дрижання кінчика язика) альвеолярне **r** (транскрипція [r̫]) домінує в англійській літературній (південноанглійській) вимові, наприклад, у словах red 'червоний', write 'писати'.

Язичкове [R] — це так зване **r гаркаве**. Воно в багатьох мовах заснувало передньоязичне [r]. Так, звичайний рефлекс колишнього альвеолярного [r], «паризьке» *r grasseye* — нерозкотисте (без дрижання язичка) язичкове (транскрипція [R]), утворюване з мінімальною наявністю шуму. Так само в літературній німецькій вимові замість первісного альвеолярного [r] здебільшого чути розкотисте язичкове [R]. У нас гаркаве **r** становить індивідуальну хибу вимови.

Губне [ɸ] — нечастий звук. Є він, наприклад, у нашому вигуку **тпру** (розвкотисте).

Другий плавний, щодо місця утворення, має два основних різновиди: 1) передньоязичний або зубопіднебінний і 2) середньоязичний.

Підвиди артикуляції передньоязичного **l** — ті самі, що і в передньоязичних шумних. Спосіб творення всіх варіантів **l** однаковий: кінчик язика впирається в альвеоли або в верхні зуби (зімкнення), а з обох його боків чи, частіше, тільки з одного боку залишається вільний прохід (щілина). Отже, **l** має змично-щілинну артикуляцію. Свій характерний шум **l** дістає внаслідок тертя повітряного струменя об бокові краї (чи тільки об один боковий край) передньої частини язика. Бокові проходи бувають або ширші, або вужчі. В першому разі **l** має більш відкритий характер, у другому разі більш закритий. В українській і російській вимові складу **ля** чути найзакритішу відміну **l**; у французькій, італійській, іспанській і німецькій вимові **la**, або в «полтавській» вимові правописного **ла** **l** — більш відкрите (транскрипція [l]). Ще більш відкрите **l**, так зване **твурде л** (транскрипція [l̪]) панує в українській літературній вимові складів **ла**, **ло**, **лу**, **ли**. Крім більшої відкритості артикуляція [l̪] відрізняється від решти артикуляційних типів **l** ще тим, що в творенні [l̪] бере участь задня спинка язика — вона підноситься в напрямі до м'якого піднебіння. З огляду на це велярне звуження порожнини рота [l̪] часто звуть **велярним**. Твурде **l** існує також у російській, польській, англійській і в деяких інших мовах.

Середньоязичне **l** (транскрипція [l̫]) утворюється при частковому змиканні середньої частини спинки язика з середнім піднебінням. Цей звук, відсутній в українській і російській мовах, існує в південнофранцузькій вимові («*I mouillé*», яке в стандартній вимові французів остаточно перейшло в [j], наприклад, в *fille* 'дочка',

Таблиця основних транскрипційних знаків для приголосних

Сонорні		Шумні		Губні	
Плавні		Задньоязичні		Передньо-язичні	
Різковиди звука „р“	Несові	Дзвінки	Гухи	К	Г
Різновиди звука „л“		Дзвінки	Гухи	к	г
Несові	0	Дзвінки	Гухи	q	g

'дівчина', *travail* 'праця'), в іспанській (правописне ll), португальській (правописне lh), італіянській (правописне gl), сербській мовах.

Спосіб творення носових сонорних — теж одночасне сполучення зміичної артикуляції з щілинною, але на протилежність артикуляціям р, л артикуляції носових сонорних охоплюють, крім ротової, ще й носову порожнину. Процес творення носових сонорних такий: артикулюючі органи тієї чи іншої частини порожнини рота зникаються, тим часом як прохід в порожнину носа залишається вільним. Залежно від того, де саме відбувається зімкнення, сонорні носові бувають губні, передньоязичні або зубнопіднебінні, середньоязичні і задньоязичні. Зімкнення обох губ при вільному проході в носову порожнину дає [m] (українське і російське правописне м). Передньоязичний носовий — [n] (українське і російське правописне н) з усіма його різновидами (зазубний, верхньозубний, альвеолярний, церебральний). Артикуляція середньоязичного ɲ (транскрипція [ñ]) — зімкнення в ділянці середнього піднебіння. Задньоязичне ɳ (транскрипція [ɳ]) виникає при зімкненні задньо-піднебінному. Українській і російській мовам властиві з сонорних носових тільки [m] і [n] (зазубне і верхньозубне). Середньоязичне [ɲ] чути у французькій і італіянській мовах на місці правописного gn (наприклад, у франц. *vigne* 'виноград', *agneau* 'ягня', *peigner* 'чесати'), в італ. *sogno* 'сон', *campagna* 'поле', в іспанській мові на місці правописного ñ (наприклад, в *ایو* 'рік'). Задньоязичне ɳ виступає в англійській і німецькій мовах поряд з [n] на місці правописного n (сполучення nk, ng), наприклад: англ. *thinker* 'мислитель', *morning* 'ранок' (просунута вперед артикуляція), *uncle* 'дядько', *young* 'молодий', *strong* 'міцній' (нормальна задньоязична артикуляція); нім. *denken* 'думати', *singen* 'співати' (просунута вперед артикуляція), *Bank* 'лавка', *jung* 'молодий' (нормальна задньоязична артикуляція).

9. Придихові

Класифікація придихових або гортанних — одна з найскладніших проблем загальної фонетики. Звичайно більшу частину придихових зараховують до приголосних і лише деякі — до голосних. Але насправді всі придихові мають так багато спільног, особливо щодо акустичного враження, що нема рациї розділяти їх на дві нібито цілком відмінні групи. Фізіологічно придихові — шуми, що виникають у гортані або від тертя повітря об краї більш-менш наблизених одна до одної голосових зв'язок, або від того, що повітря з вибухом проривається крізь якнайщільніше зімкнені і напруженні голосові зв'язки (змічна артикуляція становить спільну рису частини придихових з приголосними), причому в порожнині рота ці шуми не зустрічають ні щілинни, ні зімкнення (цим придихові подібні до голосних). З акустичного боку придихові — численні різновиди звука h, який чути, наприклад, в англійській мові у словах *he* 'він', *have* 'мати', *comprehend* 'розуміти', у німецькій

мові в словах Hase 'заєць', helfen 'допомагати', Freiheit 'воля'.

У наведених прикладах придиховий — фрикативний глухий (транскрипція [h]). Він утворюється тоді, коли міра зближення і напруження голосових зв'язок невелика. Більше зближення їх дає дзвінкий фрикативний придиховий (транскрипція [h]), добре відомий в українській мові. Це звичайна літературна вимова правописного г. Totожний придиховий є в чеській (напр. hrb 'горб') і арабській мовах, він був поширеній у латинській мові, в санскриті.

Ті придихові, що виникають при зімкненій артикуляції голосових зв'язок (проривні придихові), здебільшого не відчуваються як самостійні звуки. Лише в окремих алфавітах (напр. в семітських, в аварському) існують для передачі їх на письмі спеціальні букви (транскрипція [?]). Найчастіше ці звуки, що можуть бути тільки глухими, з'являються перед початковим або кінцевим голосним. Ні українській, ні російській мовам придихові проривні не властиві. Один проривний придиховий є в німецькій мові. Він звичайний у цій мові перед початковим голосним слова або частини складного слова. Ні букви, ні значка для передачі цього звука в німецькій азбуці нема (транскрипція: []). Так, Abend 'вечір', Ufer 'берег', erinnern 'нагадувати' вимовляються як 'abənd', 'ufər', 'er'inərn. В українській, як і в багатьох інших мовах, цей звук можна почути перед початковим голосним слова, коли воно вимовляється в стані афекту.

10. Ускладнення і складення артикуляцій і відповідні звуки мови

В попередньому викладі не раз згадувалося про зміни в умовах творення звуків мови під впливом сусідніх звуків. Ми бачили, наприклад, що голосні в позиції перед носовими сонорними дістають носовий відтінок, що відтінки приголосних [k], [g], [x] залежать від їх звукового оточення і т. ін. Причина таких змін у тому, що властивий певному звукові уклад артикуляційних органів почасти поширюється на попередні або на дальші звуки. Поширення однієї артикуляції на інші приводить до ускладнення і складення артикуляцій.

Ускладнення артикуляції зокрема відбувається при утворенні палаталізованих (в шкільній граматиці — «пом'якшених») приголосних.

Палаталізацією звуться зміна в умовах творення і в акустичному враженні, якої зазнає приголосний або сполучення приголосних, пристосовуючись до ротової артикуляції сусіднього, здебільшого—дальшого, передньопіднебінного голосного. Фізіологічно це пристосування виявляється в тому, що до умов творення даного приголосного ще долучається головна умова творення середньоязичних приголосних—підняття середньої частини спинки язика в напрямі до середнього піднебіння. Порівняймо для прикладу вимову звука k в нашому кінь і нім. Kirsche 'вишня'. Його артикуляція — підняття задньої частини спинки язика до заднього піднебіння. В

Kirsche к справді має в чистому вигляді цю артикуляцію даного звука, хоч і вона трохи передніша, ніж вимова к перед задньопіднебінними голосними, напр. в нім. Kopf 'голова', Kugel 'куля': к в Kirsche здається нам твердішим, ніж у кінь. М'яка вимова к в нашому кінь має причиною те, що в нас задньоязична артикуляція к ускладнилася тим, що в ній бере участь і середня частина спинки язика, піднімаючись в напрямі до середнього піднебіння. Вимовляючи к, ми неначе забігаємо вперед і готуємося вимовити дальший передньопіднебінний голосний і з характерним для нього підняттям до переднього піднебіння передньої частини спинки язика. Палаталізованими можуть бути в меншій чи більшій мірі всі шумні і сонорні приголосні крім середньоязичних. Палаталізація приголосних дуже характерна для слов'янських мов, особливо для української, російської, білоруської, польської. У французькій, англійській і німецькій мовах її нема.¹

Складання артикуляцій, яке являє собою найбільшу міру взаємного пристосування звукотворчих укладів, характеризує дві групи приголосних: 1) африкати (від лат. *affricare* 'втирати') і 2) аспірати (від лат. *aspīgare* 'вимовляти з придихом').

Щоб зрозуміти природу африкат, розгляньмо процес вимовлення сусідніх звуків д і ж у слові **піджива**. Перший — передньоязичний проривний, другий — фрикативний шумний того ж ряду. Отже, спільним в обох цих звуків є місце творення, відмінним — спосіб творення. Головний артикуляційний орган обох звуків — передня частина язика спочатку дотикається до відповідної частини верхніх зубів — ясен. В наступний момент сила видиху розриває цю перепону (звук цього розриву — то й є характерний шум д), а кінчик язика разом з усією його передньою спинкою швидко опускається вниз, щоб утворити щілину, потрібну для вимови дальнішого фрикативного ж. Але може статись і так, що яzik переходить від зімкнення до щілини повільніше. В цьому разі зміниться артикуляція як першого, так і другого приголосного, бо й вибух д зробиться менш раптовим, піж звичайно, і шумне звучання ж почнеться раніш, піж мовні органи займуть нормальнє щілинне положення. Зміненим отак артикуляціям і відповідають африкати. Щоб два сусідні приголосні злилися в африкату (підкреслюю, що африката — один звук із складною артикуляцією, а не два звуки), потрібні такі чотири умови: 1) обидва приголосні повинні бути шумні; 2) обидва повинні мати однакове місце утворення; 3) обидва повинні бути або дзвінкими або глухими; 4) перший повинен бути проривним, другий — фрикативним. Але при всіх цих чотирьох умовах злиття двох сусідніх приголосних в африкату може відбутися і може не відбутися (залежно від мови, від окремого слова).

Найпоширеніші в мовах передньоязичні африкати. В українській мові їх чотири: 1) ц (глуха, з елементом [t] і [s]; транскрипція

¹ Звичайним транскрипційним знаком палаталізації є риска вгорі праворуч від відповідної літери: t', r' і т. ін.

ts); 2) дз (відповідна дзвінка — в слові дзвін тощо; транскрипція dz); 3) ч (глуха, з елементом [t] і [ʃ], транскрипція tʃ); 4) дж (відповідна дзвінка, наприклад, у слові бджола: транскрипція dʒ). В німецькій мові є глуха губно-губна африката pf (наприклад в словах Pferd 'кінь', Kopf 'голова'). Зустрічаються в мовах і африкати задньоязичні (χ). Африкати можуть палаталізуватися.

Аспірати, інакше — придихові приголосні, мають характерною ознакою виразний шум від проходження повітря крізь звужену голосову щілину, як при [h], — цим шумом супроводиться вибух як найміцніше напружені артикуляційних органів порожнини рота (в транскрипції аспірація передається комою вгорі або [h] після відповідної літери, наприклад, [k'], або [kh] — придихове [k]). Міра аспірації буває різна. Аспірати відомі в багатьох мовах. З європейських мов вони особливо властиві німецькій. В ній k, t, p, особливо коли вони стоять на початку або в середині слова безпосередньо перед наголосом, або в кінці слова перед паузою після наголошеного голосного, вимовляються як аспірати. Наприклад Kahn 'човен', Tanne 'ялина', Post 'пошта', Natur 'природа', Tat 'діло', 'дія', вимовляються: kha:n, thanə, pho:st, natu:r, tha:th. В деяких мовах (індійських, кавказьких, вірменській і ін.) є не тільки глухі, а й дзвінкі аспірати. В індійських мовах існують і аспіровані африкати [h̪] (вимовляється приблизно як χ), [dʒ̪] (вимовляється приблизно як дж).

11. Відмінність звуків щодо довготи, висоти тону і експрессіонної сили

Кожний мовний звук, як голосний, так і приголосний, може мати різну міру довготи, тобто може бути коротшим чи довшим відповідно до кількості часу, протягом якого він вимовляється. Ці зміни довготи наш слух сприймає виразно в голосних, сонорних і фрикативних, проривні ж щумні здаються нам акустично незмінними. Іх вимову не можна протягати так, як вимову звуків а, р, с. Але з фізіологічного погляду і в них міра продовженості не завжди та сама, бо творчі органи кожного проривного, артикулюючи, залишаються зімкненими протягом або більшого, або меншого інтервалу.

В звуках треба розрізнати абсолютну довготу і довготу відносну. Абсолютна довгота залежить від темпу, тобто від міри швидкості говоріння, різної не тільки в окремих мовах, а і в індивідуальній мові: одні говорять жвавіше від інших, та й кожна людина в стані афекту говорить швидше, ніж тоді, коли спокійна. Темпові говоріння в рівній мірі підпадають усі звуки, не втрачаючи при цьому відмінності між собою щодо відносної довготи. З огляду на неї звуки поділяються на короткі і довгі. Крім того розрізняють: 1) півдовгі звуки, що становлять середній ступінь між короткими і довгими; 2) протяжні звуки, що мають більшу довгість, ніж нормальні довгі (таку довготу умовно називають потрійною, ви-

ходячи з того, що вимова короткого звука потребує одиницю часу, а вимова нормального довгого — приблизно дві одиниці); 3) редуковані або скорочені звуки — звуки коротші за нормальні короткі. Проте терміни «довгота» і «короткість» не мають сталого значення, бо відносно довгий звук однієї мови може бути довший чи коротший, ніж відповідний довгий іншої мови.

Хоч відмінними щодо продовженості бувають як голосні, так і приголосні, проте в кожній мові найважливіша такого роду відмінність між голосними. Українська мова не знає поділу голосних на довгі і короткі. Ненаголошенні голосні в ній короткі, а наголошенні — півдовгі. В багатьох інших мовах поряд з короткими і півдовгими є і довгі і протяжні голосні. Наприклад, у нім. *er hat 'він має'* а — коротке [a], в *sie kamen 'вони приходили'* — а довге [a:]. Скорочені голосні також властиві багатьом мовам, із слов'янських — південноросійському діалектові і російській літературній вимові (див. стор. 52).

Відмінність щодо висоти найбільш помітна в тих звуках, втворенні яких бере участь голос, особливо — в протяжних, довгих і коротких голосних і в сонорних. Ми не зробимо великої помилки, ототожнивши висоту цих звуків з висотою голосу, остання ж залежить від довжини і міри напруження голосових зв'язок. Міцніше напруження голосових зв'язок, відбуваючись одночасно з їх скороченням, спричиняється до прискорення їх коливань, а через те і до підвищення тону. В кожній мові кожний звук має свою нормальну висоту. Коли вона змінюється, змінюється й акустичне враження від звука. В протяжних (певна річ, що змінюватися тонально найбільше здатні протяжні голосі), довгих і півдовгих голосних і сонорних тон може бути рівний (=) або нерівний. Нерівний тон має два основних різновиди: 1) низхідний тон (↘), що знижується в кінці голосового звука, і висхідний тон (↗) — нижчий на початку івищий в кінці голосового звука. Можливий і тон мішаного типу, а саме: висхідно-рівний (↖), рівно-низхідний (↙), висхідно-низхідний (↖) і низхідно-висхідний (↘). Приклади на тональну відмінність голосного а в китайській мові: 1) верхній рівний тон: *ma* (*ma¹*) 'мати', 'старуха'; 2) нижній рівний тон: *ma* (*ma²*) 'коноплі'; 3) висхідний тон: *ma* (*ma³*) 'кінь'; 4) низхідний тон: *ma* (*ma⁴*) 'ляти'.

Відмінність між звуками щодо експіраторної сили має причинний зв'язок з енергією видихання і відповідним до неї опором напруженіх голосових зв'язок і надгортанних порожнин. З огляду на видихову силу протяжні, довгі і півдовгі звуки (на акустичній властивості некоротких звуків зміни в експірації відбуваються найбільше) поділяються на рівні, (=), висхідні (<), низхідні (>) і висхідно-низхідні (<>) в експіраторному відношенні.

12. Окремий звук мови і фонема

Кожному укладові звукотворчих органів відповідає окремий звук. Отже, окремим звуком мови зв'ється те слухове враження,

яке людина дістає внаслідок роботи органів говоріння при певній їх артикуляції, відмінній від інших артикуляцій.

Виділені з уривка мови, окремі його звуки безпосередньо не зв'язані із значенням, за винятком тих нечастих випадків, коли з одного звука складається ціле слово, наприклад, укр. *і*, *а*, франц. *et* 'і', ісп. у *'і'* і т. ін. Але як складові частини семантичних, тобто зв'язаних із значенням, одиниць — окремих слів, якщо останні збудовані з кількох звуків, звуки людської мови не можуть бути позбавлені семантичної ролі. Наприклад, відмінність значення слів **бити — вити — лiti — мiti — нiti — пiti — рiti — шiti** залежить від відмінності їх початкового приголосного. Отже, фонетична відмінність звуків **б-в-л-м-н-п-р-ш** в наведеному прикладі диференціює значення цих слів і, значить, відіграє певну семантичну роль.

Але не всяка відмінність окремих звуків диференціює значення. В кожній мові є такі групи звуків, компоненти яких можуть уживатися без розбору, не вносячи зміни в значення слів і їх значущих частин. Такі групи звуків звуться фонемами. Термін «фонема» ввели в науку французькі лінгвісти в останній чверті XIX століття. Відомий учений I. O. Бодуен - де - Куртене прищепив його російському мовознавству. Теорія фонем особливо повно розроблена акад. Л. В. Щербою в його праці «Русские гласные в количественном и качественном отношении» (1912). З історією і сучасним станом питання про фонему знайомить стаття І. П. Сунцові «Фонема» («Мовознавство», № 2, 1934). Фонеми — явище великого суспільного значення, бо вони, між іншим, об'єднують різновиди одного й того самого звука в індивідуальній вимові представників певного соціального середовища. Тому проблемі фонеми в радянському мовознавстві приділяється багато уваги.

Звичайно фонему визначають як звуковий тип, який об'єднує певну кількість відтінків окремого звука або кілька окремих звуків тієї чи іншої мови і який має здатність диференціювати слова цієї мови і їх значущі частини, тобто служити цілям людського спілкування. Конкретніше фонему можна визначити так: фонема — сукупність відтінків одного й того самого звука або група окремих звуків певної мови, рівнозначних щодо їх семантичної ролі. Це означає, що компоненти фонеми можуть уживатися при певних звукових умовах без розбору, не вносячи зміни в зміст значущих елементів мови. Наприклад, фонема *а* української мови об'єднує всі індивідуальні відтінки вимови цього звука; фонема *е* наголошеної російської мови об'єднує індивідуальні відтінки вимови двох окремих звуків — [ɛ] (ета, цел, мел) і [e] (эти, цель, мель) і т. ін.

Фонеми окремих мов не тотожні. Наприклад, ті самі [ɛ] і [e], що в російській мові становлять одну фонему, для французької мови є двома фонемами. Від того, який саме з цих двох звуків входить до складу слова, залежить значення останнього. Так, наприклад, лише на відмінності фонем [ɛ] і [e] базується відмінність значення фра-

цузьких дієслівних форм 1-ої особи **оліпти** умовного способу і майбутнього часу: *j'aurais* (*ais* звучить як [i] — 'я мав би', *j'aurai* (*ai* звучить як [e]) — 'я матиму'.

В плані історичного розвитку мови фонема, говорячи словами М. Я. Марра, є «копрацьований людством членороздільний звук» (Н. Я. Mapp, Избранные работы, II, стор. 424), одержаний в результаті суспільної роботи багатьох поколінь. Фонеми пройшли довгий шлях розвитку від нечленороздільного звукового комплексу, наділеного певним значенням, до відособленого звука як самостійної функціональної частини слова.

13. Комплекси вимовних звичок у носіїв окремих мов (артикуляційна база)

З оглянутої в попередніх параграфах безлічі звуків і їх відтінків, які людина може творити своїм апаратом говоріння, в окремих мовах використовується порівнюючи невелика кількість звуків. Це пояснюється тим, що носії кожної мови мають комплекси вимовних звичок, відмінні від відповідних комплексів інших мов. Комплексом вимовних звичок або артикуляційною базою носіїв певної мови звуться сума типових рухів їх органів говоріння. Свій комплекс вимовних звичок людина набуває в дитинстві, поволі засвоюючи вимову дорослих того колективу, до якого належить. Індивідуальні різниці у вимові окремих звуків, які є в кожного з членів колективу, не позбавляють комплексу вимовних звичок всього колективу однотипності. Вона пояснюється спільністю соціально-економічних факторів життя колективу, тобто належністю його членів до одного класу, однаковими умовами їх праці, побуту, виховання, однаковим рівнем їх розумового розвитку, словом, сукупністю всього того, що відрізняє одну частину суспільства від інших. Коли після кількох років напруженій, хоч і непомітної, муштри в дитинстві в людини нарешті усталюється її вимова — вимова звуків її рідної мови, чи то, власне, її першої мови, в ней складається комплекс вимовних звичок і нахилів, відхилення від якого, як і відожної звички, її даються не легко. Тому-то дорослу доводиться напружено працювати для того, щоб бездоганно засвоїти незвичну йому вимову, — українцеві англійську, англійцю українську і т. ін.

• 14. Склад

Друга після звука фонетична одиниця — склад. Як більшу величину, його легше вирізнати з ряду звуків, з'єднаних певним ритмом в одну фонетичну цілісність — речення. Питання про кількість складів у реченні чи слові ми здебільшого розв'язуємо без труднощів. Важче відповісти, яка ознака окремого складу. Коли скажемо, що складів у реченні стільки, скільки в ньому голосних, зробимо по-

милку, бо, як ми вже знаємо, є склади, які не мають жодного голосного, і можливі склади з двома чи навіть трьома голосними. Наприклад, у нім. *Frau 'жінка'* два голосних, а склад лише один.

При слухаючись до вимови будь-якого уривка речення, ми помічаємо, що він являє собою сполучення кількох звуків, звучність яких неоднакова (звукіність або сонорність, як акустична властивість, не рівнозначна дзвінкості — фізіологічній означені, що в творенні складу бере участь голос). Наприклад, у вислові до хати почутому віддалік, найзвучнішими нам здається голосні **a**, **o**, і **u**, а при голосних ми можемо й зовсім не почути. Кожний звук має свою нормальну сонорність, тобто здатність бути чутим на більшому чи меншому віддаленні. Так, глухі шумні ([p], [t], [k], [f], [s], [ʃ]) мають меншу, ніж дзвінкі, міру сонорності, фрикативні звучніші за проривні, в сонорних звучність більша, ніж у шумних, а в голосних більша, ніж у приголосних. Щодо голосних, то вони чим відкритіші, тим звучніші. Отже, низькі {**a**}, [**ɑ**] — найзвучніші звуки мови (1). Потім ідуть середні {**æ**}, [**e**], {**ɛ**} [**ɛ̃**], [**ø**], [**ɔ**], [**ɔ̃**], [**ʌ**], [**ʌ̃**], [**ə**] (2), за ними — високі голосні [**u**], [**ы**], [**i**], [**ɪ**], [**ü**], [**ʏ**], [**ɪ̃**] (3). Ще дальші ступені зниження сонорності такі: плавні (4), носові сонорні (5), дзвінкі фрикативні (6), дзвінкі проривні (7), глухі фрикативні (8), глухі проривні і придихові (9).

Оця відмінність між звуками щодо сонорності і є істотним принципом поділу речень на склади, причому цей поділ викликає не сама лише проста належність звука до повнозвучних чи до мало-звукучних, а чергування в мові моментів більшої і меншої звучності. Так, голосні в слові **окуляри** мають різну міру сонорності (**o=2**, **y=3**, **a=1**, **и=3**), але в градації **о / ку / ля / ри** (=2+9/3+4/1+4/3) вони становлять чотири найзвучніші моменти, виразно відокремлених один від одного моментами меншої сонорності, і тому це слово ми сприймаємо, як чотирискладове.

Відносністю сонорності пояснюються і ті невластиві українській мові випадки, коли в однoscладовому слові нема жодного голосного: функцію голосних в таких складах виконує найзвучніший приголосний. На підставі сказаного можна було б визначити склад як звук або сполучення кількох звуків, в якому є момент відносно високої сонорності, відокремлений від кожного з сусідніх підвищень сонорності моментом меншої звучності. Але це визначення ми не зможемо пристати до кожного складу. Візьмімо для прикладу довгочасну вимову ізольованого **a**. Вимовляючи цей голосний ми можемо не ослабити видихової сили, аж поки, за браком повітря, припиниться процес видихання. В цьому разі ми ступнево творитимемо **a**, **a** і **t**, словом, дуже довге **a**, яке нам здаватиметься неподільним. Проте, як вимовляючи той самий голосний, можна також позмінно змінювати і ослабляти видихову силу, і тоді кожне таке змінення експ'яції ми сприйматимемо як окремий склад. Виходить, що є й інша причина поділу вимовлюваних звуків на склади — відмінність між звуками щодо експ'яторної сили. Склади цього типу звуть експ'яторними, а склади, основані на принципі

сонорності, можна визначити як акустичні. Найчастіше обидві ці умови складотворення сполучаються так, що або більшу сонорність ще доповнює експіраторне змінення звука, або, навпаки, змінення звука супроводиться підвищеннем сонорності. В експіраторних складах межа двох моментів збільшеної видихової сили буває різна. В тільки що наведеному прикладі довгочасної перериваної вимови голосного **а** (схема: а-а-а-а-а) склади розмежовані моментами припинення видихання, так само, як і в слові **бурка** межею першого і другого складів є зімкнення артикуляційних органів, потрібне для того, щоб вимовити проривне **к**. Одночасно із зімкненням припиняється й видихання; і наступний вибух проривного належить уже до другого складу. В слові **тирса** перший склад підокремлюється від другого тільки ослабленням експірації, викликаного утворенням потрібної для вимовлення фрикативного **с** щілини. Момент найменшої сили видихання може припасти і на середину звука, якщо цей звук довгий. В так званих подвоєних приголосних (в укр. мові це ті приголосні, яким на письмі відповідає подвійна буква в оточенні голосних, напр., в словах: **узбережжя, знання, Поділля**) момент найменшої експірації припадає на середину приголосного, так що він поділяється між двома складами ізіл/**ля**).

Який би не був принцип складотворення, той звук складу, що дає найбільше акустичне враження, зветься складотворчим або складовим. Складовими можуть бути як голосні, так і приголосні. Сонорний із складовою функцією зветься **со на нт о м** (складовий характер приголосного передається в транскрипції кружечком винику, під відповідною буквою). Нескладові звуки — це здебільшого приголосні, а проте і кожний голосний може бути нескладовим. Взагалі, коли в комплексі звуків два голосних стоять поряд, їх вимова буває подвійна: або без помітного ослаблення експіраторної сили в жодному з голосних, або з ослабленням в одному з них. В першому разі голосні належать до різних складів (**о/а/зис**) в чужому — до одного (нім. *Haus* 'дім', *'будинок'*). Сполучення двох голосних в одному складі зветься **дифтонгом** або **двозвуко м**. Коли складотворчим є перший голосний, маємо дифтонг **низхідний** (**ај, ау**; дужка внизу відзначає нескладовий характер голосного); в протилежному разі — **висхідний дифтонг** (**іа, үа**). Нескладовими голосними дифтонгів найчастіше бувають [**i**], [**u**]. Дифтонги відомі і в українській мові, а саме: 1) низхідні — правописні **ай** (**ај**), **ой**, **уй**, **ий**, **ий**, **ей**; **ав** (**ау**), **ов**, **ув**, **ив**, **ів**; 2) висхідні — правописні **я** (**іа**), **е**, **ю**. Але українська, так само як і інші слов'янські мови, не відрізняють чітко [**i**] від [**j**]. У вимові тої самої людини, залежно від темпу говоріння і від того, які звуки оточують **ай**, **ей** і ін., останні відчуваються то як **ај**, **еј**, то як **ај**, **ej**. Можливість такого чергування пояснюється тим, що [**i**] і [**j**] мають багато спільногого щодо місця, способу й інших умов творення. Фізіологічно [**i**], особливо [**i**] закрите, може легко перейти в [**j**], бо для цього потрібне тільки трохи вище підняття середньо-передньої частини

язіка в напрямі до відповідної частини піdnебіння, внаслідок чого помірно-звукений уклад порожнини рота змінюється на уклад щілинний. Так само не розмежовані чітко в українській мові [v], [w] і [u] — звуки, для яких найхарактерніша губна артикуляція. Трохи більше звуження щілини між губами легко може спричинитися до перетворення [u] (адже це лабіалізований голосний) в тубно-губний фрикативний приголосний, а зміна губно-губної щілини на щілину губно-зубну спричиняється до переходу [w] у [v].

В зв'язку з цією нерозмежованістю артикуляцій українські прописні **ав**, **ов** і т. ін., здебільшого в позиції перед приголосним **аб** перед паузою, звучать у діалектах і в індивідуальній вимові інколи як [av], [ov], а частіше — як [aw], [ow] або [au], [eu]. Наприклад, вимова речення **жив добре** = 3iç dɔbr̥e або 3:w ɔɔbr̥e.

Від наведених справжніх дифтонгів треба відрізняти дифтонги несправжні. В перших складовий елемент не тільки вимовляється з більшою силою, а й зберігає крім того свою природну, більшу в порівнянні з нескладовою частиною дифтонга, сонорність. Не справжні ж — це такі дифтонги, де складовим робиться той елемент групи, що має меншу міру звучності, через що часто не можна визначити, який саме елемент дифтонга треба вважати складовим. Несправжні дифтонги, між іншим, становлять характерну рису північноукраїнського діалекту: [iɔ], [uɛ] і т. ін., які чути в говорах цього діалекту замість південноукраїнського і літературного в таких словах як **віл**, **ніч**, **кішка**, **тітка**, **дід** тощо. — несправжні дифтонги. Є такі дифтонги і в інших мовах, напр., в латиській.

Багато спільногого з дифтонгами (справжніми), особливо щодо складового наголосу, мають сполучення в одному складі голосного з сонорним приголосним (**ar**, **am** і т. ін.). Такі сполучення звуться дифтонгічними.

Далеко менше поширені в мовах сполучення в одному складі трьох голосних — **трифтонги**. Зразком трифтонга може бути звичайна південноанглійська вимова правописного **-ire** в слові **fire** 'вогонь': [faɪə].

На закінчення цього параграфа — кілька часто вживаних граматичних термінів. Склад зв'ється відкритим, коли він кінчається на складовий звук (укр. **літо**, ст.-інд. **bṛ/si**: 'подушка з трави'), і за критим, якщо його кінцевий звук — нескладовий (укр. **був**, **вер**, **роз/діл**). Коли складовий звук довгий, то довгий і склад (довгий свією природою). В протилежному разі склад може бути як коротким так і довгим: довгим він буває тоді, коли після складового звуку йдуть два чи більше нескладових (довгий за своїм положенням).

15. Складовий наголос

Ми бачили, що звуки мови різняться між собою довготою, силою і висотою і що такого роду відмінність найпомітніша в голосних і сонорних, тобто в звуках, які переважно бувають складотвор-

чими. На цій властивості голосних звуків мати різну міру довготи, сили і висоти базуються явища ритму і мелодії в мові. Що таке ритм і мелодія мови, про це — далі. Спершу треба з'ясувати взаємовідношення щодо сили і висоти між звуками, належними до того самого складу.

Коли склад містить в собі лише один звук, то експіраторна сила і тональна його висота збігаються — відповідно — із силою і висотою даного звука, отже всі моменти підсилення й ослаблення, підвищення і зниження тону припадають на складовий звук. Не важко зпозуміти також і те, що в складах, де в одну фонетично-шлісну групу об'єднано кілька звуків, кожний з яких повинен мати певну міру сили і висоти, зазначені експіраторний і тонічний рухи не обмежуються самим складовим звуком, а поширяються і на решту звуків.

Передусім, у таких складах усі нескладові звуки підпадають впливові складового звука, на який припадає момент найбільшої експіраторної сили. З цього моменту може починатися вимова складу, і тоді протягом дальній частини складу, зокрема — нескладових його звуків, експіраторний рух здебільшого рівномірно ослабляється. Але такий розподіл різних експіраторних моментів не є єдиний можливий. Між моментами найбільшої сили і моментами ослаблення експірації в межах одного складу може бути й інше взаємовідношення. Це чергування в складі різних експіраторних моментів звуться експіраторним наголосом складу. Analogічно з граматією сили в ізольованих некоротких голосних і сонорних складовий експіраторний наголос буває неперериваний і перериваний, висхідний, низхідний і висхідно-низхідний.

Щодо тональних взаємовідношень між окремими звуками складу, то між ними і відповідним взаємовідношенням експіраторним далеко більше розбіжності, ніж подібності. Тональний рух охоплює всі звуки складу, і це спільна його риса з рухом експіраторним. Але на протилежність останньому він не має ніякого відношення до поділу речення на склади. Тому найвищий в складі тон може і не збігтися з моментом найбільшого експіраторного тиску, як це й буває в мовах. Наприклад, в наших питаннях він?, там? найбільшу силу мають складові і, а, а найвищий тон — нескладові н., м., бо тональна хвиля, починаючи від і, а, безупинно підноситься, аж поки не скінчиться вимовлення н., м. Наведений приклад свідчить також про те, що найвищий тон, навіть у такому складі, складовим звуком якого є голосний, може припадати не тільки на нього, а й на сонорний приголосний.

Тональний рух у межах окремого складу зветься тонічним наголосом або інтонацією складу. Типи цього наголосу відповідають градації висоти в ізольованих голосних звуках. Отже, складовий тонічний наголос буває рівний і нерівний, висхідний, низхідний, висхідно-рівний і т. ін.

Як експіраторний наголос, так і інтонація складу властиві кожній мові, але в одних мовах (наприклад, у німецькій, англійській,

латинській) переважає перший тип, а в інших — другий (староіндійська, старогрецька, китайська). Майже в усіх слов'янських мовах, зокрема в українській, перевагу має експіраторний наголос. Є крім того мови, де рівномірно вживаються обидва наголоси (на приклад, сербська, шведська).

16. Мовний такт

Кількаслове вимовлюване речення здається нам поділеним на ряд уривків, в кожний з яких входить два, три чи більше складів. В цьому легко пересвідчитися, спостерігаючи свою власну вимову. Так, шість складів у реченні: **чого вам / ще треба?** з'єднані в дві групи; у висловах: **куди / вішов / Михайло?** чи **ти ж бачиш / що місяця / нема** виразно чути поділ речення на три частини.

Такі уривки вимовлюваного речення мають назву тактів. Поняття такту запозичено з музики. Музичний такт — міра ритму, найменша його одиниця, а ритмом у музиці зветься певного роду рівномірне чергування, в межах часу, різної довготи звуків. Музичний такт складається з одного або кількох звуків, причому кожна такта група забирає однакову кількість часу.

Але ж у тільки що наведених прикладах нема чергування довготи і короткості, в даному разі — довгих і коротких складів, бо поділ звуків, отже і складів, на довгі і короткі, як нам уже відомо, українській мові не властивий. Звідси випливає висновок, що чергування складів у тактах української, принаймні, мови базується на якісь іншій основі. Цей висновок поширюється і на переважну більшість мов. Тільки в таких мовах, як староіндійська, старогрецька, класична латинська, де між звуками, отже і між складами, існувало відмінність щодо відносної довготи, принцип угрупування складів у такти справді той самий, що і в музичних тектах. Такт у зазначеных мовах — взаємовідношення довгих і коротких складів. Які ж фактори направляють угрупування складів у такти в українській і подібних цим до неї мовах? Шо в цих мовах впорядковує склади в певному уривку речення і робить цей уривок чимсь одностайнім, відмінним від інших уривків того самого речення? — Фактор, який організує склади речення в такти в більшій частині мов, зокрема в українській, — експіраторний (інші терміни: силовий, динамічний) наголос такту. Подібно до того як окремий звук, вимовлюаний з більшою в порівнянні з сусідніми звуками експіраторною силою, стає осередком складу, так і той склад, на який припадає відносно більша сила експірації, — а це й є експіраторний наголос такту, — зв'язується з сусідніми наголошеними складами в суцільну групу, в ритмічну одиницю — тект.

Форма кількаслових тактів (певна річ, що в односкладовому такті експіраторний наголос збігається з експіраторним наголосом складу), тобто способи сполучення в одному такті наголошеної і ненаголошених складів, дуже різноманітні. Такі такти здебільшого бувають двоскладовими або трискладовими. Найзвичайніші

нижідні, висхідні і висхідно-низхідні такти. Низхідні такти починаються з наголошеного складу. Низхідний двоскладовий тakt (шо ти / робиш?) звєтється хорейчним; низхідний трискладовий — дактилічним / хочете / слухати /; чотирискладовий — пеонічним (пеон 1-й: сонячними / променями). Висхідні такти, навпаки, починаються з ненаголошеного складу і кінчаються наголошеним. Коли в такому тaktі тільки два склади, він звєтється имбічним (куди / ти йдеш?); трискладовий висхідний тakt — анапестичним (віdstупи / від вікна). В висхідно-низхідних або амфібрахіальних тактах наголошений склад міститься посередині між двома ненаголошеними (не може/зробити). До цього треба додати, що в тактах, основаних на чергуванні довгих і коротких складів, способи цього чергування ті самі, що й в експраторних тактах. Отже, довгий+короткий склад — хорей; короткий+довгий — ямб і т. ін.

В наведених прикладах на такти штучно підібрані короткі речення, де певний тakt повторюється двічі. Але така повторність однакових тактів становить у невіршованій мові виняткове явище. В разомові речення здебільшого складається з різного типу тактів. Наприклад, у вислові: **зачини / двері** — за анапестичним іде хорейчний тakt; речення: **на столі / лежить / хусточка** — анапест + ямб + дактиль. Так само навмисно підібрані були приклади, де одно чи більше слів повністю входять до складу одного такту. Проте таке взаємовідношення слова і тaktu не єдино можливе. Насправді частіші такі випадки, коли межа двох сусідніх тактів не сходиться з кінцем слова. Припадаючи звичайно на середину слова, вона поділяє його на дві частини, які належать до різних тактів. Наприклад, у реченні **повертай / тесь скорі / ще додому** перші два слова поділені між трьома тактами.

В порівнянні з формою тактів взаємовідношення окремих складів одного і того самого тaktu щодо міри їх наголошеності не такі різноманітні. Основний поділ складів тaktu на наголошений і ненаголошений можна продовжити в двох напрямах: по-перше, щодо відношення наголошеного складу до решти складів, по-друге, щодо взаємовідношення ненаголошених складів. Як перше, так і друге не однакові в різних мовах. Наприклад, в германських мовах (німецькій, англійській) відмінність між наголошеним і ненаголошеним складами більша, ніж у мовах слов'янських, а з цих останніх в російській мові більша, ніж в українській, в українській більша, ніж у польській і т. ін. Шокдо взаємовідношення ненаголошених складів, то тут треба передусім відзначити, що поняття ненаголошеності цілком умовне. Абсолютної ненаголошеності нема, вона відносна. В кількаскладовому тaktu найслабкіший наголос падає звичайно на той склад, що стоїть безпосередньо за головним наголосом. Другий або третій після головного наголосу склад (часто і перед ним) дістає побічний, допоміжний наголос і становить середній ступінь між головним наголошеним і ненаголошеними (тобто найменш наголошеними) складами. Градацію відносно

більшої чи меншої наголошеності легко вловити і в цих складах. Наприклад, у такті: ви видумаете — головний, наголос падає на другий склад; побічні — на четвертий і шостий (сильніший побічний наголос), а перший, третій і п'ятий склади «ненаголошенні». Відносну ненаголошеність складів у п'ятискладовому такті української мови з головним наголосом на третьому складі (*переповнений*) можна приблизно передати числами: 1 — $\frac{3}{4}$ — 2 — $\frac{3}{4}$ — $1\frac{1}{2}$. Цій градації в рос. мові (*переполненный*) відповідає схема 1 — 2 — 3 — 1 — 1.

17. Наголос слова

Поділ речення на слова, тобто його семантико-морфологічний поділ, часом збігається з фонетико-ритмічним поділом речення на такти, але ми бачили також і те, що у вимовлюваному реченні слово або поділене між двома тактами, або входить до складу такту як його частина. А проте і вилучене із семантично зв'язного речення, кожне поодиноке слово має певну ритмічну форму, основану на відносній наголошеності і ненаголошеності, або на відносній довготі і короткості його складів. Ізольоване від інших слів, з яких складається речення, виділене з ритмічних рамок останнього, слово являє собою, так би мовити, застиглий такт або застиглу частину речення, більшу чи меншу за такт. Отже, і відношення між складами в слові те саме, що і в такті, — градація наголошеності і ненаголошеності, довготі і короткості.

До цього треба додати, що в деяких з тих мов, де склади слів, як і такти, поділяються на наголошенні і ненаголошенні, головний наголос слів буває нерухомий, сталий, зв'язаний з певним складом, а в інших — рухомий, різномісцевий. До першого типу належить, наприклад, французька мова, в якій експіраторний наголос припадає завжди на кінцевий склад, або польська, де під головним експіраторним наголосом може бути за небагатьма винятками тільки другий від кінця склад. Щодо різномісцевого наголосу, то його рухомість буває менша чи більша. Порівнюючи мала міра рухомості наголосу характеризує німецьку мову. В ній частіше наголошується початковий склад слова, хоч у багатьох словах наголос стоять і на інших складах. Цілком рухомий наголос — явище не дуже поширене — мають українська, російська і білоруська мови, — в них усякий склад слів однаково часто буває наголошений.

Далеко більше характерних ознак, як відмінний від складу і речення фонетичний елемент мови, має слово щодо тональності. Цим воно справді становить самостійну — мелодійну — одиницю речення, проміжну між цим останнім і складом. Ритм і мелодія — явища відмінні. Ритм у мові — чергування наголошених і ненаголошених або довгих і коротких складів, мелодія ж мови базується на градації різної висоти звуків. Для поділу речення на ритмічні одиниці — такти вона не має значення, бо ж хоч нерідко тональний момент у слові збігається з експіраторним, а проте найсиль-

ніший в експіраторному відношенні склад слова може мати і нижчий тон, ніж інші склади.

Виділення одного із складів слова з-поміж інших підвищеннем тону звється тонічним або музичним наголосом, або ж інтонацією слова. Подібно до експіраторного наголосу і він має дві основних відміні: головний і побічний тон. Ті склади слова, що мають найнижчий тон, звуться тонально ненаголошеними. Як і інтонація складу, інтонація слова буває рівна, висхідна, низхідна і т. ін. Певна річ, інтонаційний принцип домінує над експіраторним у словах таких мов, де звуки угробуються в склади переважно з допомогою тонічного наголосу. В цих мовах (особливо в китайській) тонічний наголос є такою необхідною ознакою окремого слова, що неправильна інтонація робить враження помилки або навіть змінює значення слова подібно до того, як в українській мові, де панує експіраторний наголос, зміниться значення слова *пастушка*, коли ми пересунемо наголос з другого на кінцевий склад: *пастушка*.

18. Наголос речення

Як окремі звуки з'єднуються в склади, окремі склади — в слова (відповідно — в такти) шляхом відносного змінення чи підвищення одного звука (в першому разі) або одного складу (в другому разі), так і слова (відповідно — такти) за допомогою наголосу угробуються в речення — найбільшу фонетичну і ритмо-мелодійну одиницю мови. Подібно до наголосу складу і слова (відповідно — такту) наголошеність речення поділяється на експіраторну і тонічну.

Експіраторною наголошеністю речення звється чергування в реченні сильніше і slabkіше наголошених слів. Таке чергування спостерігається в кожному реченні, до складу якого входять приймні два слова (певна річ, в однослівному реченні експіраторний наголос збігається з експіраторним наголосом слова). Наприклад, у реченні: *брат ваш заходив до нас* сильніше наголошенні слова: *брат*, *заходив*, *нас* чергуються із slabkіше наголошеними *ваш*, *до*. Найslabkіше наголошенні (неточно — ненаголошенні) слова мають назви *проклітика* і *енклітика*. Вони примикають до наголошеного слова, причому перші стоять перед наголошеним; другі — після наголошеного слова речення. Так, у вищезгадованому прикладі прийменник *до*, що примикає до займенника *нас*, — проклітика, а займенник *ваш*, який примикає до іменника *брат*, — енклітика. Проклітичними і енклітичними звичайно бувають короткі слова, що виконують у мові переважно службові функції, як-от прийменники, сполучники, частки, допоміжні дієслова тощо.

До явищ експіраторної наголошеності речення належить логічний наголос, за допомогою якого виділяється в реченні те слово або група слів, що відповідає найяскравішому уявленню, центральній свідомості (понирині). А внаслідок того, що в центрі свідомості може бути кожна частина судження, під логічним наголосом

може стояти будь-яке слово речення, в тому числі і ті слова, що нормальню бувають проклітичними або енклітичними. Ця рухомість логічного наголосу дає змогу різноманітити відтінки значення того самого комплексу слів, сполучених у реченні. Підкresлюючи, наприклад, логічним наголосом перше слово у вислові: він читає газету, ми закріпляємо 'мовними даними певний стан нашої свідомості, а саме те, що в її центрі — суб'єкт дії (читає газету він, а не хтось інший); логічний наголос на другому складі того самого речення протиставить певну дію іншим (читає, а не купує); коли ж відсуваємо наголос на кінцеве слово, то ставимо на передньому плані об'єкт дії (читає газету, а не книжку). Логічний наголос на прийменнику на у фразі: книжка лежить на столі констатує ту обставину, що названа річ знаходиться не під столом, і т. ін.

В окремих випадках логічний наголос може припадати на певну частину слова. Наприклад, у фразі: спільна мова об'єднує, а не роз'єднує людей, вимовленій з підкresленням протиставленням першої дії другої, протилежній їй, логічний наголос стоїть на початковій частині обох відповідних дієслів: об-, роз-.

Способи вираження логічного наголосу, як і взагалі форми експраторної наголошеності речення, в мовах світу не однакові, і ця відмінність становить одну з найсвоєрідніших фонетико-смислових рис кожної мови.

Тонічною наголошеністю або інтонацією речення звуться тональний рух, тобто зміни висоти тону, в межах речення. Подібно до експраторної наголошеності інтонація властива реченням кожної мови. В кожній мові вона має не менше своєрідних рис, ніж наголошеність експраторна. Тим самим сполученим у реченні словам певна інтонаційна модуляція голосу надає якнайрізноманітніших смислових відтінків. Зниження тону під кінець речення в українській і російській мовах звичайно означає закінченість вислову, і тому така інтонація вживається в оповіданні, у ствердженнях, особливо коли вони є емоційно нейтральними Навлаки, коли голос, ступнєво підвищуючись, доходить до найвищого тону на тому слові, що становить логічний центр речення, вислів української чи російської мови сприймається як питальний. Тільки від подібних змін в інтонації власне і залежить змістова відмінність розповідної і питальної форми таких речень, як: ви студенти, ви читаете газету тощо. Коли питальне речення починається питальним займенником чи прислівником, на якому стоїть логічний наголос, то на цей займенник чи прислівник в українській мові, так само як і в російській, звичайно припадає і головний тонічний наголос, причому інтонація знижується під кінець речення (хто питав про мене?). Підвищення тону на логічному центрі речення разом з прискоренням темпу говоріння і вілповідним прискоренням вимови полегельності, ненаголошеної частини речення — це звичайна ритмо-мелодійна замка наказового речення. Жалібний, плаксивий, загрозливий, пестливий, благальний і інші подібні від-

тінки речення, кожній мові властиві і кожному «зрозумілому» теж мають якнайтісніший зв'язок з інтонаційними особливостями голосу.

19. Психофізіологічні процеси звукотворення і звукосприйняття

В попередньому викладі йшлося про будову органів говоріння людини і про ті їх рухи, внаслідок яких утворюються різні мовні звуки. Цим з'ясовано лише анатомо-фізіологічні передумови говоріння, а не самий процес звукотворення, бо останнє неможливе без певної психічної діяльності.

Першопричиною функцій мовного апарату є діяльність нервової системи, за допомогою якої здійснюються всі рухи людського організму, отже і рухи органів говоріння. Нервова система, як і інші системи нашого організму, складається з клітин. Основна функція нервових клітин полягає в проведенні збудження від одних частин нервової системи до інших. Сполучаючись у нерви, нервові клітини утворюють подвійного роду провідні шляхи — доцентрові і відцентрові. Доцентровими провідними шляхами нервове збудження передається від периферичних органів до центрів нервової системи, відцентровими шляхами збудження проходить від центрів до периферії. Відповідні нерви мають назву сенсорних або чутливих і моторних або рухових. Отже периферичне нервове збудження проводиться сенсорними нервами до центральної нервової системи (головний і спинний мозок), де відбувається іннервация, тобто передача рухового наміру через моторні нерви, наказ мускулам виконати той чи інший рух.

Центральний нервовий апарат мови являє собою складну систему функціональних центрів кори головного мозку. Звичайно ці центри локалізуються в його лівій півкулі, як, наприклад, так званий руховий центр мови, інакше — центр Брокà. Проте мовна діяльність зв'язана і з іншими ділянками кори головного мозку.

Розглянемо тепер конкретний процес творення одного з мовних звуків, наприклад, приголосного д. Передумовою кожного такого процесу, звичайно, є намір людини вимовити певний звук. В даному випадку людина здійснює свій намір, послідовно іннервуючи з рухового центра кожний з тих органів, що беруть участь у творенні звука д, а саме: спочатку — ті органи, що повинні дати потрібний струмінь повітря, тобто мускули живота, діафрагму, грудну клітку; далі — той орган, де має утворитися голос. — горло; нарешті — надгортанні порожнини, зокрема передньоязичну ділянку ротової порожнини, де артикуляційні органи мають зімкнутися, щоб у наступну мить з вибухом розімкнутися. Кількість окремих моментів, з яких складається процес творення будь-якого мовного звука, надзвичайно велика. Достатнє уявлення про це дає той факт, що, за зробленими підрахунками, в процесі утворення, приміром, звука м бере участь близько десяти тисяч мускулів і нервових волокон (Э. Рихтер, «Как мы говорим», 1913, стор. 29—30).

За допомогою моторних нервів здійснюються процеси звукотворення. Звукосприймання, навпаки, зумовлюють сенсорні нерви. Передусім, передаючи в нервові центри відчуття рухів артикуляційних органів, вони дають можливість контролювати процес звукотворення, стежити за його правильністю. Далі, вони доносять до свідомості подразнення від звуків, вимовлених чи то самим індивідом, чи то сторонньою особою. Найголовнішим з цього погляду для мовної діяльності органом є слуховий апарат, функції якого загальновідомі (про них коротко згадано на стор. 30). Проте є й інше джерело мовних вражень, здійснюваних за допомогою сенсорних нервів, а саме — зір. Зорові сенсорні нерви доносять до свідомості спостережника подразнення від рухів губ говорящого, збуджують у спостережника тотожні мускульні відчуття і дають йому уявлення про відповідні цим рухам мовні звуки.

20. Історичні зміни звукового складу мов

В процесі розвитку кожної мови її фонетична система зазнає різноманітних змін. Зміни звукового складу мов умовно зводяться до трьох основних типів: спорадичні зміни, часткові зміни і загальні зміни.

A. Спорадичні зміни. Як показує сама назва, звукові зміни цього типу відбуваються лише в окремих словах, не поширюючись не тільки на всі, але навіть і на значну кількість випадків уживання даного звука або сполучення звуків. Вили спорадичних змін звукового складу мови дуже численні. З них особливо заслуговують уваги такі:

Скорочення звукового складу внаслідок недбалої вимови. Таке скорочення спостерігається в усім відомих, «стереотипних» словах і висловах, які можна зрозуміти з самого натяку, особливо часто — у звертаннях, вітальних формулах і т. ін. Так, наприклад, форма українського клічного відмінка Іване, Василю часом скорочується в Іва, Васи, треба — в тра і тре. Російська часточка с в застарілих да-с, нет-с, вы-с і т. ін. є наслідком скорочення іменників государь (порівн. застаріле милостивый государь), сударь. В XVII столітті — вона ще звучала осу, су. Су вживалося ще у XVIII столітті. Такого ж походження німецьке народне *g'moin* з *guten Morgen!* 'доброго ранку!', іспанське ввічливе звертання «ви» до одної особи — Usted і до двох чи багатьох осіб — Ustedes — з *vuestra merced* 'ваша милостъ', *vuestras mercedes* 'ваші милості', італіянські народні sor, sora замість *signore* 'пан', *signora* 'пані' і т. ін.

Метатеза, або перестановка, звуків, наприклад, укр. ведмідь з медвѣдь, капості з пакості, намисто замість монисто (порівн. староболгарське і російське монисто, рівно значне латинське *monile*), укр. літературне тарілка (з нім. Teller) при діалектному

талірка, рос. тарелка замість *талерка¹ і т. ін. Метатеза особливо часто трапляється в словах, запозичених з інших мов, і має причиною обмовки; неточне сприйняття іншомовного слова тощо.

Звукові зміни внаслідок народної етимології, наприклад, укр. безмін, рос. безмен з тюркського *batman, рос. свідетель з съвѣдѣтель (див. стор. 18).

Звукові зміни внаслідок контамінації. Контамінацією в мовознавстві звуться виникнення нового слова або вислову внаслідок схрещення частин двох слів чи висловів. Контамінаційного походження, наприклад, звуковий склад українських діалектних керез (з через і крізь), най (з хай і нехай) і французького haut 'високий' (з рівнозначних лат. altus і старофранцузького haūh).

Звукові зміни внаслідок аналогії. Фонетичним новотвором за аналогією в мовознавстві звуться звук або комплекс звуків, виниклій за звуковим зразком іншого слова, яке вже існує в мові. Приклад: укр. дев'ять, рос. девять, литовське devyni, замість гаданих *певять, *певуні (порівн. франц. peuf, англ. nine, нім. neun, лат. novem, ст.-гр. ονεις, ст. інд. nava) під впливом числівника десять, deśimt.

Наразі алія. Так звуться замінна вимова, при якій звуки внаслідок швидкого темпу говоріння, обмовок і т. ін. вставляються (наприклад: неправильні константувати, інцидент, конкретний замість правильних констатувати, інцидент, конкретний), пропускаються (наприклад: укр. мінералогія замість мінералогія, рос. минералогия, рос. знаменосець замість знаменоносець, розмовне рос. баушка замість бабушка) або заміняються іншими звуками (наприклад: укр. діалектне фершал замість фельдшер).

Б. Часткові зміни. Під частковими розуміються такі фонетичні зміни мови, які виникають унаслідок впливу одних звуків на інші при безпосередній або посередній зустрічі їх у словах і реченнях. До найбільш характерних типів часткових змін належать:

Асиміляція, або уподібнення, звуків у двох видах: коли дальший звук впливає на попередній, маємо справу з регресивною асиміляцією; коли ж, навпаки, дальший звук зазнає впливу попереднього, — з прогресивною². В кожному з цих видів розрізняють повну і часткову асиміляцію. При повній асиміляції один з двох звуків ототожнюється з другим. При частковій асиміляції один звук робиться тільки більш подібним до другого якоюсь або якимись артикуляційними особливостями, наприклад, при су-

¹ Зірочка перед словом або формою слова показує, що це слово чи форма слова в пам'ятках письменства не збереглися і лише відтворюються гіпотетично шляхом наукового аналізу.

² Тут прикметники «регресивний» і «прогресивний» зберігають первісне пряме значення відповідних іменників: «регрес» — 'рух назад', «прогрес» — 'рух вперед'.

сідстві глухого і дзвінкого приголосних обидва стають або глухими, або дзвінкими і т. ін.

Приклади на регресивну асиміляцію повну: укр. іти — із стародавнього идти (корень ид-, який зберігається в іду, ідеш і т. д., і суфікс неозначененої форми -ти), *ітти; аналогічно рос. итти; латинське *possum* 'я можу' — з **potsum* (т виступає в 2-ій і 3-ій особах однини: *potes*, *potest*).

Приклади на регресивну асиміляцію часткову: укр. правописне боротьба вимовляється бородьба; рос. свадьба (при сват, свататься); рос. правописні лодка, узкий вимовляються лотка, ускій.

Приклади на повну прогресивну асиміляцію: тур. *adamlar* 'люди' — *mektebler* 'школи'; форма еолійського діалекту старогрецької мови *ձլλα* 'око' — з **orma* (де ор — корінь того ж походження, що і в нашому око, а - ма — суфікс).

Приклад на часткову прогресивну асиміляцію: укр. бджола із стародавнього бъчела (рос. пчела походить від того ж слова, але в російській мові корінь бъч- зазнав часткової регресивної асиміляції).

Асиміляція звуків, особливо регресивна, пояснюється психолічно. Органи говоріння готуються до вимови кожного звука, і процес регресивної асиміляції полягає в тому, що уявлення дальнішого звука, виступаючи енергійніше в свідомості говорящого, ніж уявлення попереднього звука, підкоряє собі повністю чи частково артикуляцію останнього. При регресивній асиміляції думка і язик говорящого, так би мовити, забігають вперед. Причина прогресивної асиміляції, навпаки, в тому, що артикуляція попереднього звука продовжує існувати і після того, як його вимовлено, в свідомості говорящого і впливає на артикуляцію дальнішого звука.

Дисиміляція, або розподілення, звуків теж у двох варіантах, аналогічних обом видам асиміляції звуків. При регресивній дисиміляції впливаючим звуком є дальший, при прогресивній — попередній. При дисиміляції замінюються не будь-які звуки будь-якими, а фонетично близькі один до одного, наприклад, плавний *r* заміняється плавним же *l*, передньоязичне *t* передньоязичним *s* і т. ін.

Приклади на регресивну дисиміляцію: укр. і рос. вести — з *ведти (корінь *вед-* зберігається в *веду* і т. д.; дисиміляційний вплив проривного *t* привів до того, що проривне *d* перейшло у фрикативний приголосний, причому паралельно відбулася і асиміляція дзвінкого *d*альншому глухому *t*); укр. і рос. верблюд із стародавнього вельблюд; укр. архайчне і діалектне лицар при літературному рицар (з нім. *Ritter*).

Приклади на прогресивну дисиміляцію: укр. срібло при ст.-болг. съребро, рос. серебро; рос. февраль замість *феврарь (з лат. *febrarius*); лат. *pluralis* 'множинний' замість **pluraris* (порівн. лат. *singularis* 'одиничний' від *singuli* 'по одному', 'окремо'); ісп. *arbol* 'дерево' (з лат. *arbor*).

Дисиміляція звуків пояснюється як фізіологічно, так і психологочно. Фізіологічна причина дисиміляційного процесу — трудність для вимови тотожних або схожих звуків деяких категорій, коли ці звуки стоять поряд або близько один від одного. Ця властивість звуків, між іншим, відчувається в скороговорках, при швидкій вимові яких язик «заїлітається». Психологічні умови дисиміляції звуків ті самі, що і при асиміляційних процесах, але дія дисиміляції відрізняється від дії асиміляції тим, що веде до розподіння тотожних або схожих звуків.

Розвиток перехідних звуків. Приклади: укр. літературне і рос. діалектне строк — при староболгарському *сърокъ*, рос. літературному *срок*; укр. і рос. земля — при польському *ziemia*, литовському *žemė*; укр. люблю, люблять — при любиш, любить; укр. діалектне роздрухатися при літературному розрухатися; рос. діалектні нздрав, нздравиться при літ. нрав, нравиться.

В. Загальні зміни. Так звуться масові зміни окремих фонем без помітного впливу на них інших фонем. Характерною рисою загальних фонетичних змін є те, що вони регулярні у великій мірі: коли у вимові певного соціального середовища починається якась звукова зміна типу загальних змін, то вона, за однакових фонетичних умов, протягом певного періоду поширюється на велику кількість випадків уживання даної фонеми, часом навіть на всі або, принаймні, на переважну більшість їх. Послідовність загальних звукових змін порушують різні фактори, зокрема тенденція до новотворів за аналогією і збагачення лексики мови шляхом запозичення з інших мов. У словах, запозичених з інших мов після того, як певна фонетична зміна типу загальних змін завершилася, відповідна фонема не змінюється.

Приклади на загальні фонетичні зміни:

Носові голосні *ö*, *ë* (староболгарські *юси*) в східнослов'янській мові ще в епоху до з'явлення перших пам'яток письменства перейшли: перший — в *у*, другий — в *я*, тобто в *а* з палatalізацією попереднього приголосного. Так, староболгарським *дѣбъ*, *ѓка*, *ѓесь* відповідають східнослов'янські дуб, рука, гусь; ст.-болг. *ರадъ*, *саду* — східнослов. ряд, сяду і т. ін. Ця фонетична зміна не має жодного винятку.

Колишнє *о* в закритому складі в південноукраїнському діалекті і виникло на його основі українській літературній мові перейшло в *і*: *кіл*, *кінь*, *віл*, *ніч* — із стародавніх *колъ*, *конъ*, *вольъ*, *ночь* і т. ін. З правилом переходу *о* в *і* є багато винятків. Частина їх пояснюється дією аналогії. Наприклад, *о* збереглося в називному відмінку однини іменника *народ*, хоч воно і стоїть тут у закритому складі, за аналогією з рештою відмінків, де *о* — у відкритому складі (*народу*, *народом* і т. д.), отже не переходило в *і*. Окремі винятки — збереження *о* в закритих складах слів іншомовного походження, які ввійшли в українську мову в пізніші часи, як-от у *дог*, *дож*, *док*, *мол*, *порт* і т. ін.

В східнослов'янській мові, починаючи з епохи найдавніших пам'яток письменства, голосний **е**, а разом з ним і **е**, виникле із стародавнього редукованого передньопіднебінного голосного **ъ**, поволі переходило в певному звуковому оточенні в **о**. Цей перехід набув значної регулярності в південноросійському діалекті, в середньоросійських говорах, російській літературній мові, яка сформувалася на основі останніх, і в білоруській мові. Відповідне правило для згаданих мов формулюється так: **е** під наголосом перед твердим приголосним і в кінці слова переходить в **ё** (тобто в **о** з палatalізацією попереднього приголосного). Приклади з російської літературної мови: **плету — плеть — плётка — плёл**; **бельё, старьё**. Винятки з цього правила здебільшого пояснюються дією аналогії (**плетёте — під впливом плетёт, плетём тощо**) і лексичними запозиченнями з інших мов. Наприклад, **надежда, одежда** (придіалектних **надёжа, одёжа**) — церковнослов'янізми, **студент, університет, газета** — пізніші запозичення з західноєвропейських мов і т. ін.

Питання про причини загальних фонетичних змін остаточно не розв'язане, незважаючи на те, що воно стоїть у центрі уваги дослідників історії звукового складу мов уже ціле століття. Буржуазне мовознавство висунуло по цьому питанню ряд теорій. У деяких з них є частка істини. Ось найголовніші теорії.

Теорія благозвучності. Вона була поширенна в XVII і XVIII століттях. На початку XIX століття її підтримував у своїх ранніх працях основоположник порівняльного мовознавства Франц Бопп. Але вже в першій чверті того ж XIX століття вона зазнала справедливої критики (Бредедорф). Проте, як пережиток, відгомін її ще довго зберігався в шкільних граматиках. Суть її така: всяка звукова зміна, в тому числі і типу загальних змін, пояснюється естетичною тенденцією, спідомим чи несвідомим прагненням говорящих до більшої благозвучності їх мови. Слабкою стороною теорії благозвучності є те, що поняття «благозвучності» суб'єктивне. Окремому індивіду той чи інший звук може здаватися кращим за інший, але ж для того, щоб відбулася заміна давнішнього «какофонічного» звука новим «евфонічним» у мові всього колективу говорящих, потрібна відповідна оцінка обох цих звуків всіма його членами, а цього якраз не спостерігається. Так, наприклад, російський поет Інокентій Анненський завжди писав і, очевидно, вимовляв, за французькою вимовою «кризантема» замість звичайного «хризантема», але ця заміна звука **х** звуком **к** лишилася його особистим уподобанням і не ввійшла в російську мову. Крім того, теорію благозвучності спростовують факти історії мов. Наприклад, в **знати, ним, нього** — не евфонічний звук, як колись любили говорити, а залишок кінцевого **и** прийменників **в** (стародавні **въ, вън-**, тогожні з грецьким **έν**, лат. **in**), з (стародавні **съ, сън-**, тогожні з староіндійським **sam-**).

Теорія «найменшого зусилля», підтримувана в середині минулого століття Курціусом, Уїтнеем, а в кінці його і в ХХ столітті Есперсоном, Пассі, почасти де-Соссюром і іншими ученими. Згідно з нею, певний звук заміняється іншим тому, що цей останній легший для звукотворчих органів, ніж перший: вимова його забирає в говорящого менше енергії. Для деяких випадків фонетичних змін принцип «найменшого зусилля» справедливий, наприклад, коли йдеться про монофтонгізацію дифтонгів, тобто про заміну двох звуків одним, як це сталося, приміром, з французьким *ai* — воно монофтонгізувалося в [ɛ], [e] (*maison* 'дім', 'будинок' вимовляється [ɛz]; *je parlerai* 'говоритиму' — з ɛ *parlɛre*). Але ж подібних випадків не можна узагальнювати, бо в історії мови нерідкі звукові переходи протилежного типу — заміна простішої артикуляції складнішою. Так, наприклад, дифтонг *ai* в німецькій мові розвився з монофтонга — довгого [u:]: *Frau* — з *fru:*, *Haus* — з *hu:s* і т. ін.

Теорія впливу природного оточення, тобто географічних і кліматичних умов. У середині XIX століття її обґрутувував філософ Лотце, пізніше — один з основоположників впливової в мовознавстві останніх десятиліть XIX століття течії — молодограматичної школи, Остгоф; у ХХ столітті до неї схилялися Схайнен, Мейер-Бенфей, Келліц. Але ніхто з прихильників теорії впливу природного оточення не спромігся навести переконливих доказів на її користь. Так, пробували пояснювати багатство голосних у мові впливом південного клімату і посилалися на італійську мову, на мови австронезійські, в словах яких справді процент голосних великий, проте якраз у ряді північних мов, як от у фінських, ескімоській, процент голосних не менший, ніж у названих південних мовах. Придиховість німецьких *k*, *t*, *p* намагалися ставити в причинний зв'язок з умовами життя південних німців у гірській місцевості, вказуючи на те, що процес дихання в горах відбувається інакше, ніж на низині. Однак, придиховість *k*, *t*, *p* характерна і для деяких «ніжинних» мов, наприклад, для сучасної датської мови. Отже, наведене пояснення не відповідає фактам.

Теорія взаємовпливу мов і лінгвістичного субстрату. Її обстоювали такі видатні учені XIX і ХХ століття, як Асколі, Шухардт, Векслер. До 1924 року її настанови поділяв М. Я. Марр. Згідно з нею, мови впливають одні на другі, навіть змішуються одні з одними в усіх своїх елементах, в тому числі і в звуковому складі. Зокрема, прихильники теорії взаємовпливу мов указують на те, що вимова колишнього населення певної території може бути субстратом, тобто основою для вимови нащадків прийшлої іноземного населення, яке поглинуло тубільців і витіснило свою мовою їх мову. Остання, проте не зникає без сліду: частина артикуляційних навиків її носіїв передається нащадкам завойовників і вносить зміни у фонетичну систему їх мови.

Факт взаємовпливу і змішування мов, результатом якого часом буває навіть виникнення нових мов, не підлягає сумнівові. Такого,

наприклад, походження піджин-інгліш і біч-ла-мар, — змішані мови, що утворилися на основі англійської в процесі зносин населення Китаю (піджин-інгліш) і Океанії (біч-ла-мар) з європейцями. Звуковий склад англійської мови зазнав в обох цих мовах якнайбільших змін. Так само не викликає заперечень і припущення про вплив фонетичного субстрату на розвиток звукової системи мови. Але історія мов не дає підстав не тільки для того, щоб уважати взаємовплив мов єдиною причиною загальних звукових змін, але навіть і для того, щоб бачити в ньому головне джерело останніх. Вона показує, що зміни звукового складу відбуваються і тоді, коли на дану мову не впливає іншомовний субстрат і коли вплив на неї іншої мови чи інших мов зовсім не помітний.

Теорія зміни поколінь. Її творцем і найбільшим прихильником був теоретик молодограматичної школи Пауль. Він виходить із засновку, що засвоєння мови дітьми — складний трудовий процес. Кінець кінцем діти навчаються вимовляти звуки рідної мови так, як їх вимовляють дорослі. Але у вимові нового покоління неминуче виникають відхилення від вимови дорослих. Коли зміниться кілька поколінь, розбіжність між початковою стадією розвитку фонеми і кінцевою стадією може стати настільки значною, що вся фонема заміниться іншою.

На перший погляд теорія зміни поколінь підкуповує своєю стрункістю. Проте при близькому розгляді це враження розв'язується. Адже зміна поколінь відбувається регулярно — в кожній країні, в кожного народу, в усі епохи. Отже, коли б викладена теорія була вірна, ми б констатували, що з такою ж регулярністю змінюються і звуковий склад будь-якої мови. Але ж такої регулярності фонетичних змін не спостерігається в мовах: одні з них швидше змінюють свій склад, інші повільніше. Та і в межах розвитку одної й тій самої мови подібна регулярність звукових змін відсутня: в одні епохи її звуки змінюються дуже швидко, в інші, навпаки, дуже повільно. Всі ці міркування примушують нас ставитися скептично і до теорії зміни поколінь.

Як бачимо, жодна з розглянутих теорій не задоволяє нас повністю, а деякі з них, у першу чергу — теорії благозвучності і впливу географічного оточення, то й зовсім непереконливі. Треба сказати, що радянське мовознавство ще не досягло остаточного висвітлення причин загальних фонетичних змін в усій їх незліченній різноманітності. Але настанови наші в цьому питанні ясні цілком. Вони зводяться ось до чого:

Загальні зміни звукового складу мови — соціальне явище. Було б помилкою виводити їх безпосередньо з економіки суспільства, — про це говорить Енгельс у листі до І. Блоха від 21/IX 1890 р.: «Навряд чи вдастся кому-небудь, не зробивши смішним, пояснити економічно... походження верхньонімецького перебою звуків (*Lautverschiebung*), який розділяє Німеччину (у відношенні діалекту) на дві частини...» (K. Marx—F. Engels, *Ausgewählte Briefe*,

Moskau — Leningrad, 1934, S. 375). Але історія мов дає найбагатші матеріали для доказу наявності опосередкованих зв'язків між загальними фонетичними змінами мови і соціально-економічними факторами розвитку суспільства. Кожна загальна фонетична зміна являє собою початок і кінець дуже складного розвитку, в якому бере участь безліч факторів. При достатній однаковості останніх однакові бувають і результати, що й спровокає враження закономірності загальних фонетичних змін. Очевидно, одна епоха і одно якесь соціальне середовище максимально забезпечують однаковість факторів, а тому звичайно і говорять про те, що всяка загальна звукова зміна — продукт певного часу і певного середовища. З цього випливає висновок, що, будучи соціально-економічними в своїй основі, причини кожної звукової зміни специфічні, — вони зумовлені тим, які саме конкретні фактори викликали цю зміну. (Порівн. Л. Щерба, «Фонетика», БСЭ, т. 58, стор. 115 — 116).

IV. МОРФОЛОГІЯ І СИНТАКСИС

1. Семантема і морфема

В кожному реченні будь-якої мови є значущі елементи двох відмінних типів: 1) такі, які передають основну ідею уявлення речі (в найширшому розумінні, отже і істоти, події, явища, абстрактного поняття і т. ін.) чи дії (теж у найширшому розумінні, отже і стану); 2) такі, які означають певні відтінки цього уявлення або відношення між уявленням. Значущі елементи першого типу звуться **семантемами**, значущі елементи другого типу — **морфемами**. Так, у реченні **висока людина в чорному вбранні самотньо стоїть на горі** комплекс звуків **вис-** **люд-** **чорн-** **вбра-** **сам-** **сто-** **гор-** — семантеми, а звуки **-ок/a** **-ин/a** в **-ому** **-нн/i** **-отнь/o** **-ї/ть** на **-і** — морфеми. Семантеми цього речення, вимовлені без морфем, викличуть у свідомості в кожного, хто знає українську мову, уявлення про високість, людину, чорноту, вбрання, самотність, стояння і гору. Морфеми ж самі по собі нічого не означають. Вони дістають значення лише в сполученні з семантемами. Наприклад, у сполученні з семантемою **люд-** морфема **-ин-** має значення обмежуючого показника назви істоти, а не належності їй (**людський**), морфема **ж -а** є для сполучення семантеми **люд-** з морфемою **-ин-** показником однини, жіночого роду і називного відмінка.

Способи утворення морфем різноманітні. Їх відмінність власне і спричиняється до відмінності граматичної будови мов.

2. Способи передачі в мовах світу відтінків семантемних значень і морфематичних відносин

Кожний окремий випадок передачі в реченні відтінків семантемного значення і морфематичних відносин, тобто відносин між семантемами речення, зветься граматичною формою. В мовах світу є чотири основних способи надавання за допомогою морфем граматичної форми окремим семантемам, сполученням семантем або цілому реченню.

А. Найчастіше морфема — звук або комплекс звуків. Цей тип граматичної форми обіймає такі види:

Морфема — окрема частина або окремі частини слова (решта слова — семантема або частини семантеми). Приклади: «люд-ин-а», «сто-ї-ть», нім. Menschen 'люди', gegeben 'даний', турецьке odalar 'кімнати' (називний відмінок множини), лат. alt-issim-us 'найвищий'.

До цього ж виду належить цікавий випадок — так звана нульова морфема, представлена, наприклад, в українських словах син, бик. Показником належності їх до іменників чоловічого роду з формою називного відмінка одинини є відсутність у цих словах такого звука чи комплексу звуків, який мають після себе семантеми син-, бик- в інших відмінках одинини і множини. Відсутність його саме є показником належності слів син, бик до форм називного відмінка одинини чоловічого роду, тобто є морфемою.

Морфема — окреме слово або кілька слів. Приклади: в нім. der Vater 'батько' окреме слово — артикль der — означає належність іменника Vater до форм чоловічого роду одинини називного відмінка; у франц. les pères 'батьки', 'батьків' (знахідний відмінок) les — показник називного і знахідного відмінків множини; в самоанському ó le teine 'дівчина' два слова ó le — морфема називного відмінка одинини, а в le teine e! 'дівчино!' морфемою клічного відмінка одинини є слова le — e; в нім. mit dem Messer 'ножем' слова mit dem виконують ту саму функцію, яку виконує морфема -em в укр. ножем.

Варіант цього виду: морфема — окреме слово + окрема частина іншого слова (яке містить у собі семантему). Приклади: укр. в Римі (морфема — в -i) при латинському рівнозначному Romaе (морфема -ae); укр. в кімнаті — турецьке odada (морфема -da); укр. з міста — грузинське qalaqidam (морфема -dam).

Морфема — звукова зміна в семантемі або в морфемі першого виду (тобто коли морфема є окремою частиною або окремими частинами слова). Приклади: в нім. die Tochter 'дочка' — die Töchter 'дочки', в англ. foot 'нога' — feet 'ноги', man 'людина' — men 'люди' звукова зміна о — ö, oo (вимовл. у) — ee (вимовл. i:), а (вимовл. æ) — е показує відмінність одинини від множини; в ст.-гр. πατέρ 'батько' — πατέρες 'батька' — πατέρες 'батьки' — απάτωρ 'осиротілий' — απάτορες 'осиротілі' семантемами є комплекси звуків πατέρ — απάτορες (з історичного погляду — навіть лише комплекси звуків па, апа), морфеми ж цих слів такі: в πατέρ — голосний е: (η) між приголосними t — r + нульова морфема; в πατέρες — відсутність голосного між приголосними t — r + морфема-ös; в πατέρες — голосний é (ε) між приголосними t — r + морфема-es; в απάτωρ — голосний o: (ω) між приголосними t — r + нульова морфема; в απάτορες — голосний o між приголосними t — r + морфема-es.

Морфема — повторення семантеми. Приклади з самоанської мови: sīna 'бути білим', 'бліти' — sinasina 'блілий', sama 'фарбувати' — samasama 'жовтий', tui 'горіти' — tūtū 'червоний', pala 'гнити' — palapala 'мул', 'багно'; sau 'пoca' — sausau 'брізкати', tui 'сердитий' — tuittu 'сердитися'.

Б. Морфема — один з чотирьох видів типу А + експіраторний наголос слова, або морфема — тонічний наголос речення. Приклади: укр. замок — зámок, пастúшка — пастушкá, зорí — зóрі, ноги — ноги, купíть — кúпить; речення ви студенти, він це добре знає в розповідній, питальній, окличній і т. ін. формі.

Варіант: морфема — окрім слова + наголос в іншому слові (яке містить у собі семантему). Приклад: рос. дáли (голубой) — в дала́ (голубой).

В. Морфема — порядок семантем у реченні. Приклади: китайське *vo da ní* 'я б'ю тебе' — *ní da vo* 'ти б'еш мене'; франц. *le père aime le fils* 'батько любить сина' — *le fils aime le père* 'син любить батька'.

Г. Морфема — пов'язання семантем, звичайно — вкорочених, в одно ціле — в слово речення. Приклад з мови делаварів (Північна Америка): *kuligatšis* 'дай мені свою гарненькую лапку'. Буквальний переклад: 'ти гарне лапа' + показник пестливості, який стосується до обох останніх слів. В цьому вислові об'єднані вкорочені семантиemi -k- (замість *ki*) 'ти', -uli- (замість *wulit*) 'добірне', 'гарне', -gat (замість *witsgat*) 'лапа' і пестлива часточка -šis, рівнозначна нашим морфемам -еньк-, -к-.

3. Граматичні категорії

Будучи значущими мовними елементами, морфеми часто вказують на належність семантем до певного класу назив істот, предметів, дій, явищ і т. ін. Такі класи назв, показником яких є спеціальні морфеми, звуться граматичними категоріями.

Українська мова має, наприклад, класи назв дій і станів, визначувані спеціальними морфемами, які вказують як на суб'єкта дії чи стану в кожному такому класі назв на першу, другу або третю особу. В українській мові в дієслівних формах теперішнього і майбутнього часу морфемою 1-ої особи однини є звук у (сиджу, посиджу, сплю, посплю, думаю, подумаю), 2-ої особи — ш (сидиш, посидиш, несеш, понесеш), 3-ої особи — ть або нульова морфема (сидить, посидить, несе, понесе), 1-ої особи множини — мо (сидимо, посидимо, несемо, понесемо), 2-ої особи — те (сидите, посидите, несете, понесете), 3-ої особи — ать, уть (сидять, посидять, несуть, понесуть). Отже, українська мова має велику граматичну категорію особи, яка складається з дрібніших граматичних категорій першої, другої і третьої особи.

Особа, число (одніна, двоїна, троїна, множина), рід (чоловічий, жіночий, середній і т. ін.), відмінок (називний, родовий і т. ін.), час (теперішній, минулий і майбутній в різних варіантах), вид (недоконаний, доконаний, многократний і т. ін.), стан (активний, пасивний і т. ін.), спосіб (дійсний, умовний, бажальний і т. ін.) тощо — все це граматичні категорії, але тільки в тих мовах, що мають спеціальні морфеми, щоб передавати відповідні класи понять.

Кількості граматичних категорій в мовах всього світу досі не встановлено точно. В усякому разі вона дуже велика. Граматичні категорії в окремих мовах, навіть у мовах тієї самої системи, не тотожні. Наприклад, слов'янські мови, німецька, латинська, грецька, староіндійська розрізняють три граматичних роди — чоловічий, жіночий і середній, а французька мова — тільки чоловічий і жіночий роди, та й то в іменниках лише в однині (*le fils* 'син', *la fille* 'дочка' — *les fils* 'сини', *les filles* 'дочки'). Датська мова знає в однині два роди — спільній або чоловічо-жіночий (з неозначенім артиклем: *en Mand* 'чоловік', *en Konie* 'жінка') і з означенням артиклем: *Manden*, *Konen*) і середній або речовий (з неозначенім артиклем: *et Hus* 'дім'; з означенням артиклем: *Huset*), а у множині родів не розрізняє (неозначено: *Mand*, *Kone*, *Huse*; з означенням артиклем: *Mændene*, *Konerne*, *Husene*). Мови вірменська, бенгальська, осетинська зовсім позбавлені граматичної категорії роду. В сучасній англійській мові категорія граматичного роду так само відсутня (наприклад, іменники *the man* 'людина', 'чоловік', *the woman* 'жінка', *the word* 'слово' — з тотожним артиклем *the*), за винятком форм займенника 3-ої особи в однині: *he* 'він', *she* 'вона', *it* 'воно'. Нема граматичної категорії роду і в більшій частині неіндоєвропейських мов, як-от у мовах тібетсько-китайської системи, уральських, алтайських, палеоазіатських, за небагатьма винятками — в мовах негро-африканських, австроазійських, австронезійських, яфетичних. Крім індоєвропейських мов, граматична категорія роду існує в семіто-хамітських, готтентотських, папуаських і спорадично в деяких мовах інших систем. Семіто-хамітські мови розрізняють чоловічий і жіночий рід, наприклад, у мові геез *bō'si* 'чоловік' — *bō'siz* 'жінка', в староегипетській *sc* 'син' — *sci* 'дочка'. В готтентотській мові на ма кожний іменник може мати форму або чоловічого, або жіночого, або середнього (спільногого) роду. Іменник у формі середнього роду означає відповідну річ взагалі (наприклад, *tse:i* 'день взагалі'), в жіночому роді — річ з принизливим (*tse:s* 'звичайний день', 'будні'), в чоловічому роді — річ з підвищуючим побічним значенням (*tse:b* 'свято'). Мова папуаського племені монумбо (Нова Гвінея) розрізняє в особових і вказівних займенниках, в іменниках, прикметниках, числівниках і дієсловах аж п'ять родів — чоловічий, жіночий, дитячий, речовий і рід решти понять. В деяких папуаських мовах острова Бугенвілю, крім категорій чоловічого і жіночого роду, ще існують численні граматичні категорії назив ссавців — великих і малих, птахів, риб, дерев, плодів, знарядь і т. ін.

Зате в інших мовах поширені такі граматичні категорії, як категорії «вищих» і «нижчих» предметів думки, людини і решти предметів думки, живого і неживого тощо. До категорії «вищих» предметів думки в мові ірокезів (Північна Америка) належать бог, інші «вищі» істоти і чоловік, а категорія «нижчих» предметів думки обіймає жінок, дітей, тварин і речі. Досить чітко розрізняються категорії людини і решти предметів думки в мові пель або фульбе, одній з судано-гвінейських, але назви дітей у ній почасти залічуються до

другої категорії. Граматичні категорії живого і неживого поширені в мовах корінного населення Північної і Центральної Америки. В американських мовах альгонкінської групи (східна частина США і Канади; до цієї групи належить згадувана на стор. 86 мова делаварів) до категорії живого, крім людини і тварин, належать дерево, каміння, сонце, місяць, зорі, грім, сніг, лід, злаки, хліб, тютюн, сани, кресало і т. ін. Граматична категорія живого в деякій мірі властива і мовам слов'янським (порівн. форму західного відмінка українських іменників у висловах: я бачу чоловіка і я бачу ліс), іспанській (*yo tengo à un amigo* 'я маю друга' — *yo tengo un libro* 'я маю книжку'), старофранцузькій (*le bourg le roi* 'місто короля' — *les maisons du bourg* 'будинки міста'), вірменській.

Не менша розбіжність існує між мовами світу і щодо інших граматичних категорій.

Не totожні і граматичні категорії однієї якоїсь мови за різних стадій її розвитку. Так, наприклад, сучасна українська мова майже цілком втратила категорію двоїни, колись широко в ній уживану; відсутнія в сучасній англійській мові категорія граматичного роду існувала в староанглійській мові (ст.-англ. означений артикль чоловічого роду — *sé*, жіночого — *séo*, середнього — *fæt*) і т. ін.

4. Граматична форма окремого слова

В більшій частині мов світу морфеми входять переважно до складу окремих слів, становлячи один компонент їх, а семантеми становлять другий компонент. Отже, в більшій частині мов окремі слова (не всі!) — складні комплекси як із зовнішнього, структурного, так і з внутрішнього, семантичного, боку. Слова такого типу мають граматичну форму.

Граматичною формою окремого слова звєтиться здатність слова розкладатися в свідомості говорящого на основу і формант.

Між поняттям основи і поняттям семантеми не можна ставити знака рівності, хоч часом основа окремого слова і семантема збігаються, — наприклад, семантемою і заразом основою слова *хата* є той же самий комплекс звуків *хат*. Але семантема може міститися не тільки в одному, а і в двох чи кількох словах з граматичною формою, тим часом як кожне слово з граматичною формою має свою основу. Наприклад, основами в сполученні слів російської мови *железная дорога* є комплекси звуків *железн* *дорог*, які вкупі становлять семантему із значенням 'залізниця'. Щодо основи, то вона може складатися не тільки з семантеми, а і з семантеми і морфеми або навіть кількох морфем, в даному разі — форманта чи кількох формантів, як-от основа *хатиночк*- слова *хатиночка* складається з семантеми *хат-* і морфем-формантів *-ин-*, *-оч-*, *-к-*.

Так само не можна ставити знака рівності і між поняттями форманта і морфеми, бо формант — завжди компонент окремого слова,

морфемою ж може бути і окреме слово, і порядок слів у реченні: тощо. Проте кожний формант є одним із видін морфеми.

Форманти виконують у реченні подвійну семантичну функцію. По-перше, вони диференціюють значення семантеми - надають їйому спеціальніших (вужчих, обмежуючих) відтінків, наприклад, формант **-ин-** в словах **людина**, **стеблина**, **травина** — показник однинності, в словах **хатина**, **хлончина**, **шапчина** — показник зменшеності або зневажливого ставлення і т. ін. По-друге, формант показує відношення даної семантеми до інших семантем речення. Форманти першого типу звуться словотворчими, другого типу — словозмінними.

З попереднього випливає висновок, що є два види основ. Перший вид: основа, яка дорівнює семантемі або частині семантеми (**хат-** в **хата**, нім. **mach** — у вислові **machen Sie die Tür auf!**). Така основа звуться непохідною або коренем слова. Другий вид: основа, яка розкладається на основу непохідну і один чи кілька словотворчих формантів (**хатин-**, **хатиночк-** в **хатина**, **хатиночка**).

Для свідомості говорящого слово має граматичну форму лише тоді, коли, по-перше, його словозмінний формант існує в інших однорідних словах з іншими основами, а по-друге, коли його основа існує в інших словах з іншими формантами. Наприклад, слово **хата** розкладається на **хат** + **а** не тільки тому, що **-а** існує ще в **м'ят-а**, **книжк-а**, **програм-а** і т. ін., а й тому, що основа **хат-** існує ще в **хат-и**, **хат-і**, **хат-ами**, **хат-н-ій** і т. ін.

При відсутності хоч однієї з цих умов слово не має граматичної форми. Наприклад, не мають граматичної форми слова **кенгуру**, **я**, **коло** (прийменник), **шубовсть** і т. ін.

5. Способи утворення граматичної форми окремого слова

В мовах світу є три основні способи утворення граматичної форми окремого слова: спосіб афікації або афікальний, спосіб флексії основи, або внутрішньої флексії, і спосіб формального подвоєння основи.

А. Афікальний спосіб — найпоширеніший в мовах світу. Він полягає в тому, що основа і формант чи форманти є окремими частинами слова. Формант, який є окремою частиною слова, звуться афіксом (від лат. **affixus** 'прироблений', 'прикріплений до чогось'). Афікси поділяються на суфікси, префікси і інфікси.

Суфікси (від лат. **suffixus** 'прикріплений ззаду') додаються до основи ззаду, становлячи кінцеву частину слова. Суфікси — найбільш уживаний в мовах світу вид афіксів. Характерні суфікси і для мов української, російської, французької, англійської, німецької, **-ин-**, **-оч-**, **-к-** в укр. основі **хатиночк-** — суфікси. Приклади на суфікси з інших мов: франц. **étude** 'наука', 'вивчення', **étudi-er** 'учити', 'вивчати', **étudi-ant** 'учень', 'студент'; англ. **work** 'робити', 'працювати', **work-er** 'робітник', **work-ing** 'працюючий'; нім. **wirt-schaft-lich** 'го-

'сподарний', 'хазяйновитий'; тур. adam-lar-dan 'від людей'; груз. glex-ebi-th 'селянами'.

Закінчення або флексії (від лат. flexio 'згинання'), тобто словозмінні форманти, теж — суфікси. Своєрідним видом суфікса є й нульова морфема.

Префікси (від лат. praefixus 'прикріплений спереду') додаються до основи спереду. В мовах світу префікси мають менше поширення, ніж суфікси. Особливо характерний префіксальний спосіб утворення граматичної форми окремого слова для мов негро-африканських, австронезійських і австроазійських. Кілька прикладів. Мова негровінайського племені кедемонье: *ku*-pi 'шерстинка' — множ. *si*-pi, *o*-nu 'людська істота' — множ. *bu*-nu: 'самоанська мова': *inu* 'пити' — *fia*-*inu* 'хотіти пити'; мова островів Фіджі: *tbutako* 'красти' — *ndau-tbutako* 'злодій', *vanna* 'країна' — збірне *vei*-*vanna*, *kau* 'дерево' — збірне *vei*-*kau*, *vatu* 'камінь' — *vei*-*vatu* 'кам'янистий'; японська мова: *o*-*usi* 'бик' — *te*-*usi* 'корова', *o*-*inu* 'пес' — *te*-*inu* 'сука', *on*-*dori* 'півень' — *ten*-*dori* 'курка'. В іndoєвропейських мовах префікси зустрічаються рідко. В старогрецькій мові був префікс *ε-*, з яким утворювалися форми минулого недоконаного часу (імперфекта), наприклад, *φέρω* 'я несу' — *φέρον* 'я ніс', *γράφω* 'я пишу' — *γράφον* 'я писав'. Відповідний префікс староіндійської мови — *a*: *dada*:*mi* 'я даю' — *adada*:*m* 'я давав', *jaya*:*mi* 'я перемагаю' — *ajayam* 'я перемагав'. В німецькій мові з префіксом *ge-* утворюється форма дієприкметника минулого часу, наприклад, від *geben* 'давати' — *gegeben*, від *gehen* 'іти' — *gegangen*. В українській мові з префіксом *най* утворюється форма найвищого ступеня прикметників і прислівників. Українські «приставки» в дієсловах і віддієслівних іменах, які звичайно називають «префіксами», насправді — не префікси, бо, всупереч твердженню Пешковського («Русский синтаксис в научном освещении», З-е вид., 1928, стор. 16 і далі) і багатьох інших учених, звуки і комплекси звуків *в-*, *на-*, *при-*, *роз-* (укр.), *раз-* (рос.) тощо в українських і російських словах *внесу*, *напишу*, *розмова*, *разговорчий* і т. ін. є не морфемами-показниками граматичних категорій, а частинами складних слів.

Інфікси (від лат. *infixus* 'вставленний всередину') вставляються всередину основи. Інфікси — найменше вживаний в мовах світу вид афіксів. Зустрічаються вони, наприклад, в мовах австроазійських (досить часто), іndoєвропейських (зрідка). В мовах мон-хмер (австроазійської групи) з інфіксом *-n-* звичайно утворюються назви знарядь і прикметники, як-от у мові мон: *rit* 'видовбувати', 'обтісувати' — *rnut* 'долото'; в мові кхасі: *kiau* 'бабуня' — *k-niau* 'старий'. В мовах мунда інфікс *-p(a)* виступає в дієслівних формах взаємного станову і в назвах абстрактних понять, напр., в сантальській мові (східний Індостан): *dal* 'бити' — *dapal* 'битися'. З іndoєвропейських мов інфікси більш характерні для мов староіндійської і латинської, наприклад, ст.-інд. *upakti* 'він з'єднує' — *upjanti* 'вони з'єднують' — *upjyate* 'він з'єднується' — *upgam* 'ярмо'; лат. *scindo* 'я розколюю' — *scidi* 'я розколов'. Сліди колишніх інфіксів зберігаються в слов'ян-

ських мовах. Наприклад, ст.-болг. **садж** (корінь send-) 'сиду' — с'єсти (корінь se:d) 'сісти'. Порівн. з цим ст.-інд. a:sandi: 'табурег', 'стілець' — sa:dayati 'він садить', лат. sedeo 'я сиджу'.

Б. Спосіб флексії основи, або виутрішньої флексії, полягає в тому, що в звуковому складі основи відбувається зміна, яка вносить певну зміну в значення основи. Найбільш характерний цей спосіб утворення граматичної форми окремого слова для мов семіто-хамітських. В семітських мовах корінь (семантема) слова здебільшого складається з трьох приголосних, з яких два останніх можуть бути тотожними; один з трьох приголосних може бути так званим півголосним (w, j) і з'являтися в певних формах у вигляді відповідного довгого голосного (u:, i:). Приклади: qtl 'убивати', tmm 'бути повним', qwm — qu:m 'стояти'. В семітських мовах зрідка, а в хамітських (староегипетській, берберських) часто корінь має лише два приголосних. Надають граматичної форми кореням у семіто-хамітських мовах голосні, в різних комбінаціях сполучаючись з кореневими приголосними, наприклад, в сучасній розмовній мові арабів Єгипту: katab 'він писав' — ká:tib 'писар', 'писач' — kitá:b 'книжка', má:lik 'цар' — mulú:k 'царі', habb 'він любив' — habí:b 'друг', rá:gíl 'чоловік' — rigá:l 'чоловіки'.

Характерна флексія основи і для мов іndoевропейських. Одно-якісні з наведеними єгипто-арабськими приклади на флексію основи в німецькій і англійській мовах подані на стор. 85. Аналогічні приклади з французької мови: mort 'мертвий' — жін. р. morte, vieux 'старий' — жін. р. vieille, sec 'сухий' — жін. р. sèche, vif живий' — жін. р. vive. Але в іndoевропейських мовах флексія основи звичайно спостерігається в таких формах, які крім того утворені з допомогою афіксів або морфем іншого типу, наприклад, нім. die Wand 'стіна' — множ. die Wände, das Haus 'дім', 'будинок' — множ. die Häuser, nehmen 'брати' — імперфект ich nahm — дієприкметник минулого часу *genommen*; фр. le travail 'праця' — множ. les travaux, le boeuf (вимовл. bœf) 'бик' — множ. les boeufs (вимовл. bœfs), je sais 'я знаю' — імперфект je savais — минулий означеній час je suis — простий майбутній час je saurai — дієприкметник теперішнього часу *sachant*; англ. to take 'брати' — імперфект I took — дієприкметник минулого часу *taken*.

В українській мові, так само як і в російській, нема таких випадків, щоб граматична форма окремого слова утворювалася виключно з допомогою флексії основи. Але в сполученні з афіксальним способом спосіб флексії основи поширеній як в українській, так і в російській мові. Звичайно, не кожна звукова зміна в українських і російських основах є флексією основи. Наприклад, зміна звуків в основі українських слів кінь — коня, піч — печі, день — дня, печу — пекучий, вухо — вушний — у вусі, друг — друже — друзі, пшениця — пшеничний — фонетичне явище, пояснене історично, але по-звалене семантичного значення, отже не формотворче, бо флексією є лише така зміна звуків основи, яка тягне за собою зміну її значення, як-от у словах беру — збираю (довготривала дія), везти, нести — возити, носити (довготривала дія), або в російських словах

ходить — хаживати (многократний вид), гнездо — множ. гнїзда, пальто — розмовне польта.

В інших системах мов флексія основи — або спорадичне явище, або зовсім не зустрічається. Виняток становлять мови дравідські, в яких флексія основи є досить важливим словотворчим засобом поряд з основним засобом — суфіксацією. Кілька прикладів з тамільської мови: *na:m* 'ми' (ти і я) — *nām* 'наш' (твій і мій), *mīn* 'бліскати' — *mī:n* 'зоря', *kōl* 'брати' — *ko:l* 'прийом', *ka:p* 'око' — *ka:p* 'бачити', *patu* 'страждати' — *pa:tu* 'страждання', *vīrī* 'розширятися' — *ve:r'* 'корінь', *nīrai* 'бути прямим' — *ne:t* 'прямota'.

В. Спосіб подвоєння основи полягає в тому, що формантом слова є повторення або всієї основи, або частини її, часом з деякими звуковими змінами в повтореній основі. Не всяке повторення основи чи частини її є формотворчим. Так, у кожній мові існує певна кількість слів з ономатопеїстичними основами, тобто із звуконаслідувальними основами, утвореними шляхом повторення характерного звука чи комплексу звуків (укр. одуд, рос. кукушка, улюлюкати, ст.-болг. глаголь — з *golgol, ст.-гр. ἔλων, лат. ирира 'одуд', іранське būlbūl 'соловей', яп. hototogissu 'зозуля', kitutuki 'дятер' і т. ін.). Але таке повторення звуків не є показником належності слова до певної граматичної категорії, отже не є формотворчим. Наприклад, той самий подвоєний звуконаслідувальний комплекс **вуд-** з'являється в західноукраїнських говорах в назві одуда в усіх відмінках усіх родів і чисел і в похідному від неї прикметнику (**вудвуд**, **вудвуди**, **вудвудиха**, **вудвудя**, **вудвудячий** тощо). Основи цих слів і подібних до них не протиставляться неподвоєним основам: **вудвуд-** не протиставиться **вуд-**, ірира- в лат. ирира не протиставиться ір- і т. ін. Формотворчого значення повторення звуків набирає лише тоді, коли подвоєна основа протиставиться в свідомості говорящого основі неподвоєній.

Спосіб утворення граматичної форми слова шляхом подвоєння основи особливо поширений у мовах австронезійських. До прикладів з самоанської мови, наведених на стор. 85, можна додати: фіджийські *mbulu* 'ховати' — *mbulumbulu* 'кладовище', *ndre* 'тягти' — *ndrendre* 'тяжкий'; мальгашське (Мадагаскар) *futsi* 'білій' — *futsifutsi* 'білуватий'; старояванське *anin* 'вітер', *aninanin* 'буря' і т. ін. Всі ці приклади — на повне подвоєння основи без будь-яких звукових змін у подвоєнні. Приклади на повне подвоєння із звуковою зміною в подвоєній основі: японські *kuni* 'країна' — *kuniguni* 'всі країни', *hito* 'людина' — *hitobito* 'всі люди', *tokoro* 'місце' — *tokorodokoro* 'різні місця', 'то там, то тут'.

Часом основа повторюється не два, а три і більше разів. Наприклад, в індонезійській мові острова Ментавай (коло західного берега Суматри) *igi* 'численин' — *igi-igi-igi-igi* 'числениніший над усе'.

Дуже часто подвоюється не вся основа, а лише частина її. Часткове подвоєння основи із звуковими змінами в подвоєнні відоме в багатьох мовах — австронезійських, австроазійських, негро-африканських, американських, іndoєвропейських, японській і інших.

З індоєвропейських особливо характерне часткове подвоєння основи для мов староіндійської, старогрецької, латинської. В староіндійській і старогрецькій мовах звичайно, а в латинській зрідка, з частковим подвоєнням утворюються основи минулого доконаного часу (перфекта): ст.-інд. *tuda:mi* 'я ударяю' — *tutodū* 'я ударив', *rasa:mi* 'я варю' — *rapasa* 'я зварив', ст.-гр. *λέπω* 'я покидаю' — *λεπότη* 'я покинув', *πάθεν* 'я виховую' — *παθένη* 'я вихован', лат. *tundo* 'я б'ю', 'я ударяю' — *tutudi*, *reperio* 'я питовхаю', 'я жену' — *periui*. Приклади на часткове подвоєння основи з мов інших систем. Американські мови групи шагантін (штати Айдахо, Вашингтон, Орегон США): *pitin* 'дівчина' — множ. *rīpitin*; американські мови сонорської групи (Мексика): *teodi* 'чоловік' — множ. *tetcodi*; мова нагуатль (Мексика): *teotl* 'бог' — множ. *teteo:*; мова острова Таїті: *taata maitai* 'добрій чоловік' — множ. *taata maitatai*. Формотворче подвоєння другого приголосного кореня зустрічається в негро-африканських мовах (наприклад, в мові гаусса, одній із судано-гвінейських: *tufa* 'тканина' — множ. *tufafi*, *irī* 'порода', 'рід' — множ. *irari*), в дравідських мовах (напр., в тамільській мові: *ka:tu* 'ліс' — *ka:tlu* 'лісовий', *a:ru* 'річка' — *a:rru* 'річковий', *nakku* 'сміятися' — *nakke:n* 'я сміявся', *raku* 'ділитися' — *pakkaatu* 'воно ділилося', *o:tu* 'бігти' — *o:tlu* 'гнати').

В слов'янських мовах спосіб утворення граматичної форми слова шляхом подвоєння основи представлений спорадично. Елемент подвоєння основи є, наприклад, в таких словах, як укр. **синій-синій**, **тен-ген**, рос. **синий-синий** (див. стор. 96). В українській мові існує численна група діеслівних форм, належних до однієї граматичної категорії, морфемою якої є подвоєння початкової частини основи — **прийменника по**, як от **поїсти** — **попоїсти**, **помандрувати** — **попомандрувати**, **попрацювати** — **попопрацювати** і т. ін. Подвоєння першого компонента цих складних діеслівних основ здебільшого є показником граматичної категорії грунтовності дій.

6. Поняття окремого слова

Незважаючи на те, що проблема окремого слова стоїть у науці піже більше двох тисячоліть, вона досі ще не розв'язана остаточно. Складність питання про те, чим відрізняється слово від інших значущих елементів мови, відзначають лінгвісти різних напрямів, вказуючи на важкість відмежування слова від словосполучення, з одного боку, і речення — з другого боку, скаржачись на неможливість виразного розмежування слова і його частин — семантем, морфем і т. ін. Констатуючи це, чимала частина мовознавців або зовсім не визначає слова, не відмовляючись, проте, користуватися ним термінологічно, як чимсь безпосередньо даним, або заміняє визначення слова описом його, переліком декотрих його рис. З мовознавців ХХ століття найбільше зневір'я в питанні про окреме слово виявили де-Соссюр, ван-Гіннекен і Вандрієс. Вони висловили сумнів не тіль-

ки щодо можливості визначити поняття окремого слова, а й щодо правильності погляду на окреме слово, як на конкретну мовну одиницю. Проте серед мовознавців завжди були і існують тепер прихильники того погляду, що слово — факт конкретний і реальний. У минулому до них належав один з основоположників наукового мовознавства Вільгельм Гумбольдт, за нашого часу — акад. Марр, Сепір і інші. Вони не припиняли спроб визначити поняття окремого слова.

З історією цих спроб знайомлять моя стаття «Поняття окремого слова» («Мовознавство», № 6, 1935) і ряд праць акад. В. В. Віноградова «Русский язык (Грамматическое учение о слове)», 1947, стор. 3—47, «О формах слова» — в «Ізв. Отдел. литературы и языка Академии наук СССР», т. III, вып. I, 1944, стор. 31—45). Не переказуючи змісту своєї статті, обмежуюся викладом своєї спроби визначити окреме слово: слово — звук або комплекс звуків, який являє собою самостійну значущу мовну одиницю, відокремлювану від інших подібних одиниць структурно-смислову єдність, у періоди свого становлення і занепаду не стала, отже відносну.

Зайва річ доводити, що слово — звук або комплекс звуків, бо це факт очевидний. Так само не потребує коментарів, як незаперечне, і твердження, що слово — значуща мовна одиниця: кожне слово, справді, має певне значення.

Твердження, що слово — самостійна значуща мовна одиниця, навпаки, потребує доказів. Конкурентами окремого слова в даному відношенні є форманти і семантеми як частини слів: мовні елементи обох цих видів теж мають певне значення. Чим же відрізняються форманти і семантеми частини слів від окремих слів? — Тим, що і формант ізольовано від семантем і семантемна частина слова ізольована від форманта чи формантів, на відміну від слова, не функціонують самостійно.

Твердження, що слово — структурно-смислова єдність, яка відокремлюється від інших подібних єдинств, як самостійна і самодостатня одиниця мови, дає змогу розмежувати слово і частину складного слова типу **пароплав**, **неправда**, **лжесвідок**, **блідорожевий** і т. ін. Шо слово здається говорящим структурно-смисловою єдністю, про це свідчить цілий ряд об'єктивних фактів.

По-перше — граматична форма слова. Розгляньмо два приклади: німецьке *Vierwaldstätterseeschraubendampfschiffgesellschaft* 'товариство гвинтових пароплавів на Фірвальдштетському озері' і делаварське *kuligatšis* 'дай мені свою гарненьку лапку'. Одність сприймання говорящим першого з цих двох складних слів доводиться тим, що вісім його компонентів (в самостійному вживанні: vier — числівник, Wald — іменник чол. р., -stätter i -schrauben — похідні від іменників жін. р. Stätte i Schraube прикметники, See i Dampf — іменники чол. р., Schiff — іменник середн. роду, Gesellschaft — іменник жін. р.) зв'язані формулою жіночого роду останнього іменника. Сприймання другого складного слова, як структурно-смислової єдності, виявляється передусім в тому, що включені вкорочено-

в цього основи мають самостійне існування і можуть уживатися окремо, змінюючись іменниково чи дієслівно: *k* — вкорочена основа займенника *ki* 'ти', *uli* — вкорочена основа іменника-прикметника *wulit* 'добірне', 'гарне', *gat* — вкорочена основа іменника *wit|gat* 'лапа'; далі — в тому, що рівнозначна нашим морфемам **-енък-**, **-к-** — пестлива часточка **-вів** відноситься до обох кінцевих членів композиції як зв'язуючий її формальний елемент. Стан свідомості, яка утворює подібні комплекси і оперує ними як структурно-смисловими одиницями буде нам більш зрозумілій, коли ми порівняємо їх з простішими проявами відповідних тенденцій, наприклад, з рос. **всамделишный** (композиція з прийменника **в**, вкорочених іменних форм **самом** і **деле** + прикметникова морфема **-ишний**).

По - друге — наголос слова. Самостійно або вкупі з іншими критеріями він часто дає відповідні докази не тільки для фразних відрізків з граматичною формою, а й для безформних, як-от в укр. **віч-на-віч**, рос. **немогузнайка**, кит. **гүн-жень** 'робітник' (з гун 'робота' і жень 'людина').

По - третє — рухомість слова у фразі, здатність його міняти місце відносно інших одиниць мовного мислення. В чому, наприклад, виявляється те, що в в українській формі місцевого відмінка **в Римі** — окреме слово, тим часом як рівнозначне **-ае** в латинському **Romaе 'в Римі'** — частина слова? — В тому факті, що в може бути відірваним від **Римі** вставкою іншого слова, або інших слів (**в стародавньому Римі**), а **-ае** невідривно прикріплene до своєї семантеми **Rom.**. Ще приклад: між членами відрізка української фрази (двослівного) під хід можна вставити інший відрізок (наприклад, у реченні **грузовик під'їхав під чорний хід будинку**); навпаки, під- і -хід у комплексі (однослівному) підхід не піддається роз'єднанню жодною вставкою, — наприклад, вислів **неправильний підхід до справи** ніяким способом не перетворюється на **під неправильний хід до справи**.

По - четверте — письмо. Звичайно, ототожнення слова з графічним зображенням його в рукописному чи друкованому тексті природи слова нам не розкрило б. Але ж поряд з іншими доказами окреме графічне зображення даного відрізка фрази свідчить про сприймання його говорящими, як певної цільноті. Розбіжність між консервативним письмом і сучасним «мовним почуттям» не підлягає сумнівові. Для ілюстрації нагадаю розбіжність між мовою і графічною оцінками таких наших фразних відрізків, як **Жюль Верн**, **Вальтер Скотт**. За правописом, у кожному з них по два слова, а для «мовного почуття» — лише по одному, про що свідчить звичайний спосіб їх відмінювання. **Жюль Верна** (з одною, а не двома граматичними формами, — не **Жюля Верна**), **Вальтер Скотта** (а не **Вальтера Скотта**). Проте для переважної більшості випадків графічний момент зберігає всю свою силу об'єктивного свідчення про єдність, двоїстість чи множинність сприймання говорящим певного відрізка фрази.

Наведені чотири критерії дають також змогу розмежувати слово і словосполучення. Кожний з членів словосполучення є самостійною структурно-смисловою єдністю, але всі його члени вкупі теж становлять певну значенневу єдність, тобто — лише смислову, а не структурну, бо виконують спільне семантичне завдання. Зовнішньо саме така оцінка їх виявляється в різних ознаках. Коли якийсь член словосполучення, або всі члени в ізольованому вживанні мають граматичну форму, то вони зберігають її і як складові елементи словосполучення. Щодо наголосу відносин між членами словосполучення, нормально, теж інші, ніж між частинами одного слова, що видно, наприклад, з порівняння висловів **це не правда** (більша наголосженість **не** і пауза після **нього**) і **це — неправда** (менша наголосженість **не**, відсутність паузи, або пауза після **це**). Ознака рухомості здебільшого характерна і для членів словосполучення (продовження попереднього прикладу: **це — не повна правда** при **це — повна неправда**). Нарешті, залишається в силі і щодо словосполучень графічний критерій: сприймання говорящими певного відрізка фрази як двоскладного чи кількасловного, між іншим, виявляється в тому, що його звичайно передають на письмі відповідною кількістю однісних графічних зображень.

Останній момент наведеного визначення окремого слова — твердження, що єдність слова в періоди його становлення і занепаду не стала, отже відносна, відбиває той факт, що слова — не вічні, що кожне з них має свій початок і кінець. Так, укр. **дещо** — одно слово (критерій: однісне значення, спільній наголос, правопис), але відмінкові форми в конструкціях з прийменниками — **де про що, де на що** і т. ін. свідчать, що процес перетворення його в абсолютно єдність ще не завершився (критерій: рухомість в окремих випадках членів цієї композиції). Укр. **синій-синій** — слово в процесі становлення: його значення ('дуже синій') вже не дорівнює сумі значень його компонентів, які втратили свою рухомість, проте ще зберігають, обидва, свою граматичну форму. Українські дієслівні форми на **-ся** — окремі слова, виниклі з колишніх сполучень дієслівних форм і самостійного займенника **ся** 'себе', отже **-ся** — слово в процесі занепаду, ще не вивершенному остаточно, як про це свідчить збереження **ся** своєї рухомості в одному реченні української літературної мови: **як ся маєте?** і подекуди в говорах, наприклад, в народній пісні: **літа мої молодії, де ви ся поділи?** Французькі **je, tu, il** — слова в процесі занепаду (критерій: самостійно, без дієслівних форм вони не вживаються, але зберігають свою рухомість, наприклад: **je ne t'ai pas vu** 'я не бачив тебе').

Проте труднощі справи визначення окремого слова на цьому не кінчаються. Потребує висвітлення ще питання про так звані «різні форми» і «різні значення» «того ж самого слова». Я маю на увазі ряди двох типів: 1) **дуб — дуба — дубові — дуби — дубів...** і 2) **'голова' (частина організму) — 'голова' (зборів) — 'голова' (графінаду).** Чим є кожний член такого ряду — окремим словом чи різновидом (морфологічним в рядах першого типу і семантичним в рядах другого типу) окремого слова? Переконливу думку щодо

цього висловив проф. Неструєвський. **Ни звичайно**, є тут таке розмежування: 1) слово-член, тобто окрема морфологічна частина одного вислову, — звичайно, однотипна і монемна, 12) словотип або лексема, тобто аглютинація, та, утворена із схожих слов-членів. Розрішення слова член ідеалної морфології відповідає розрізненню окремого звука і фонеми у фонетиці.

Певна річ, погане віднесення окремого слова створується поняття слова-члена. Поняття лексеми, як відоме, виникає з нього.

7. Класифікація окремих слів

Поділ слів на групи робиться шляхом потрійного протиставлення.

А. З погляду структурного слова поділяються на прості і складні. Просте слово не розчленовується на окремі слова, окремі основи, чи елементи подвоєння слів або основ; складне — розчленовується. З різноманітних способів утворення складних слів найголовніші такі:

З'єднання в одно складне слово двох чи кількох простих, наприклад: піонервожатий, Ленінград, Сталінград, жінка-лікар, камера-обскура, недавно, продавати, будь-який, поскидати, нім. Schiffbruch 'аварія корабля', франц. contrefaire 'підробляти', англ. deadnettle 'глуха кропива', daybreak 'світанок', кит. гун-жень 'робітник'.

Компоненти складення інколи не вживаються як окремі слова, наприклад: контр — в контратака, ви — у виходити, пере — в передавати.

З'єднання в одно складне слово двох чи кількох основ, наприклад: паровоз, землеробство, вогнегасник, повітрорудувний, короткозорій, багатомовний, односкладовий, делаварське слово-речення *kuligačis* 'дай мені свою гарненьку лапку'.

Обидва зазначені способи часто перехрещуються, так що складне слово утворюється з цілого простого і однієї чи кількох основ, наприклад: машинобудівний, триповерховий, далекосхідний, староверхньонімецький, блідорожевий.

Утворення складних слів шляхом подвоєння простих слів, наприклад: синий-синий, ген-ген, шу-ну-ну, ай-ай-ай, самоанське *sinasina* 'білий', або основ, наприклад: лат. *tutudi*, ст.-інд. *tutoda* 'я ударив'.

До складних слів цього типу належать і слова з подвоєними зуникальними основами, як-от укр. одуд, рос. кукушка, лат. ирира 'одуд', іранське *būlbūl* 'соловей'.

Складні слова розвиваються з простих внаслідок аглютинації. Процес аглютинації полягає в тому, що два або декілька значущих елементів, які часто зустрічаються всередині фрази в одному словосполученні і які первісно розрізнялися як самостійні, спаються в одно ціле. На початкових стадіях аглютинації компоненти складення легко виділяються з цілого, як це ми бачимо, наприклад, в словах неправда, пароплав, ніхто, дещо, навскоси, сьогодні,

франц. *toujours* 'завжди' (з *tous jours* 'всі дні'). На дальших стадіях аглютинаційного процесу етимологічна прозорість складного слова затемнюється, і колишнє складне слово сприймається говорящим як просте. Лише шляхом наукового аналізу можна виявити стародавні його елементи. Так, наприклад, прості для сучасної свідомості слова укр. **тепер**, рос. **теперь**, якщо з історичного погляду — складні, утворені шляхом аглютинації: **тепер**, **теперь** — з **то** **перво** (переклад грецького *τό πρώτον* 'перше'), якщо — з **есть** **ли**.

Окремий вид складних слів — абревіатури, або скорочені слова, різних способів утворення: **CPCP** (Есересер), **УРСР** (Усересер), **ВХП(б)** (Векапебе), **КП(б)У** (Капебеу), **МТС** (Емтеес), вуз, **Мопр**, **МЮД**, наркомат, Раднарком, **Комсомол**, радгосп, профспілка, парт-група, нарсуд і т. ін. В українській і російській мовах перші абревіатури з'явилися ще до світової війни 1914—1918 років. Одними з найстаріших абревіатур російської й української мови є назва **РСДРП** (Ересдеерпе — «Російська Соціал-Демократична Робітнича Партія»), російські назви **ЮРОТАТ** («Южно-русское общество торговли аптекарскими товарами»), **РОПИТ** («Русское общество пароходства и торговли»). Під час війни 1914—1918 років абревіатурний спосіб словотворення знайшов ширше застосування в штабах армій, у воєнних установах. У загальний ужиток він ввійшов у мовах народів нашої батьківщини лише з Великою **Жовтневою соціалістичною революцією**.

Абревіатури зустрічаються і в інших мовах — як європейських, так і позаєвропейських. Приклади: франц. **P.L.M.** (Пелем = *Paris — Lyon — Méditerranée*) 'Париж — Ліон — Середземне море' (назва залізниці), **Q.G. (— quartier général)** ' головна квартира армії'; англо-ам. **O.K.** (вимовляється *oukei*) 'гаразд', 'правильно', 'все в порядку' (за початковими звуками вислову *all correct*); кит. Су лянь-го 'Радянський Союз', І-го 'Італія', Фа-го 'Франція'; нім. **ABC-Staaten** 'головні держави Північної Америки: Аргентина, Бразилія, Чилі' (понімецькому *Chile*).

Абревіатурний спосіб утворення нових слів відомий у мовах світу здавна. Так, у староіндійській мові він застосовувався в граматичній термінології; наприклад, ст.-інд. абревіатура **mīr** (*mi* — дієслівне закінчення 1-ої особи однини теперішнього часу, *r* — показник ненаголошеності) означає, що морфема *-mī* ніколи не має на собі наголосу.

Б. З погляду їх значення і ролі в реченні слова поділяються на **повнозначні** і **неповнозначні**, або **службові**.

Повнозначні слова виражают або цілі речення (рідше), напр.: **сідайте**, **ідіть**, **гримить**, або частини речення (звичайно), напр.: кожне слово в реченні він дав **йому** **вчора** **книжку**. До повнозначних належать усі слова крім прийменників, сполучників, зв'язок, артикля, часток і т. ін. До повнозначних належать також і слова — вигуки.

Службові слова дістають значення лише при повнозначних і будуть неможливі без існування в мові цих останніх і речень. Службові слова — прийменники, сполучники, зв'язки, артикль, частки і т. ін.

В. З погляду поділу значущих мовних елементів на сémантémi і морфеми слова бувають або сémantemni, або морфемni, або сémantemno-morphenimi.

Сémantemni — повнозначні слова, позбавлені граматичної форми, — в українській мові — такі, як парі, бюро, пюре, я, вся група прислівників, слова типу *шубоветь*, *бабах*, *лясь*, *хлюп-хлюп*, вигуки у власному розумінні.

Морфемні — в основному всі службові слова.

Сémantemno-morphenimi — повнозначні слова з граматичною формою, — в українській мові — такі, як *стіл*, *газета*, *ходити*, *мій*, *п'ять*, *добрий*, *існуючий*.

Синтезом двох останніх видів протиставлення слів (Б і В) є поділ слів на частини мови.

Питання про частини мови має довгу історію. Починається вона для Європи в античній Греції V—IV століття до н. е. Арістотель (IV століття до н. е.) розрізняв три частини мови: імена, діеслови, зв'язки. В першій європейській граматиці — *Τεχνη γραμματικη* Діонісія Фракійця (II—I століття до н. е.) вже вісім частин мови: ім'я, діеслови, діеприкметник, займенник, артикль, прислівник, прийменник, сполучник. Римляни в I столітті н. е. виділили ще одну частину — вигук. Так цей поділ слів на дев'ять частин мови продержався з деякими змінами протягом усього середньовіччя, дійшов до нових часів і зберігається досі в традиційній граматиці. В ньому багато недосконалого, але з практичного погляду він корисний. Головна його хиба в тому, що він придатний не для всіх мов світу, а лише для окремих груп мов, у першу чергу — для мов індоєвропейських.

В XIX і XX століттях з'явилися спроби протипоставити недосконалому поділові слів на частини мови точнішу класифікацію слів. Відштовхуючись від традиційної класифікації, де не досить чітке розмежування окремих частин мови почали пояснюється змішанням двох точок зору — значенневої і структурної, дослідники класифікували слова або виключно за їх формою, або виключно за їх значенням. Класифікації першого типу легко можуть привести до формалізму, до ігнорування основної сторони кожного мовного акту — насиченості його певним змістом. Класифікації другого типу правильні, але на сьогодні відповідні спроби ще не привели до встановлення єдиної класифікаційної схеми, призначеної для всіх мов світу. Для зразка наведу одну з можливих схем поділу слів за їх значенням. Згідно з нею слова будь-якої мови розбиваються на шість основних груп:

Слови — назви предметів в найширшому розумінні, отже не тільки назви речей, а й істот, подій, явищ і т. ін. Сюди входять, зокрема, і назви абстрактних понять типу *краса*, *простота*, *ходіння*, *ріст*, бо якості (*краса*, *простота*) і дії (*ходіння*) чи стан (*ріст*) можна уявляти як щось предметне. До групи слів — назв предметів, крім іменників, належать прикметники (*шампанське*) і діеприкметники (*учений*, *поранений*) з іменниковим значенням, кількісні числівники (*один*, *два*) і іменникові займенники (*я*, *ви*).

Слова — назви якостей і властивостей, не мислимих предметно. Крім прикметників, до цієї групи входять прикметникові займенники (**мій, ваш**), порядкові числівники (**перший, другий**), дієприкметники.

Слова — назви дій і станів, не мислимих предметно. Крім означених дієслівних форм (**ходжу, росту**), сюди входять неозначені дієслівні форми (**ходить, рости**) і дієприслівники (**ходячи, ходивши, ростучи, рісши**), хоч історично вони належать до слів — назв предметів (неозначені форми дієслів) і слів — назв якостей і властивостей (дієприслівники), а також предикативні (предиктивні) слова різних типів, як-от **жаль, треба, шубовсть, бабах і т. ін.**

Прислівники і частки, тобто слова, які в основному означають або прикмету дії чи стану, вираженого дієсловом, або прикмету якості чи властивості, вираженої прикметником.

Слова — показники взаємовідносин між іншими словами речення, тобто всі слова-морфеми.

Вигуки у власному розумінні цього слова (ах, ох, ой, ура).

8. Речення

Проблема речення, основної значущої одиниці мови, не менш складна, ніж проблема окремого слова. Перша трудність, на яку натрапляє дослідник речення, полягає в тому, що термін «речення», крім граматики, вживается ще в двох науках — логіці і психології, причому кожна з них вкладає в нього не тотожний зміст. Отже, передусім треба розібратися в тому, який зміст вкладається в термін «речення» в логіці і психології.

Традиційна, або формальна, логіка аналізує судження. Судженням у ній називається така думка, в якій міститься певне твердження або певне заперечення. Судження першого типу: «залізо — метал» мають назву стверджувальних; другого типу, наприклад: «кит — не риба» — заперечних. У кожному судженні розрізняються три частини: підмет — об'єкт твердження або заперечення; присудок — те, що твердиться про підмет або заперечується; зв'язка — саме твердження або заперечення. Так, у судженні «залізо — метал» підметом є поняття «залізо», присудком — поняття «метал», а зв'язкою — зіставлення цих двох понять.

Висловлене судження в логіці звєтється реченням, причому цей термін застосовується лише до таких висловів, де що-небудь стверджується або заперечується, тобто до тих висловів, які відомі в граматиці під назвою розповідних речень. Отже, з логічного погляду речення питальні, окличні, наказові не є реченнями. Аргументація тут наводиться така: логіка — наука про правильне мислення, тобто про мислення, придатне для розширення знання; стверджувальні і заперечні судження і відповідні їм речення справді розширяють

пізнання новими фактами, погання ж, оклики і пакази не збагачують свідомості новими фактами, не розшинюють знання, а тому і не є реченнями.

Кожне слово або група підметом, так і присудком, і перси поклонялися сонцю» та «стародавні перси», в присудній наголосі на слові «спини» та «поклонялися», присудком же —

чи іншому реченні може бути як присудд, в реченні «стародавні перси поклонялися сонцю». Але при цьому «стародавні перси поклонялися», присудком же —

чи іншому реченні бувне або лопоміжне діеслово (є, був, буде, являє собою і т. ін.), або відсутність його — так звана нульова зв'язка, якій у штампі відповідає пауза і яка на письмі передається тире. Можливий і такий випадок, що зв'язка входить до складу діеслівної форми. Так, у нашому прикладі зв'язкою є форма минулого часу 3-ої особи множини: -лися в діеслові «поклонялися».

Формально-логічний погляд на речення довгий час тримався в граматиці. Почалося це змішання граматичної і логічної точок зору на природу речення ще в античній Греції. Особливого поширення воно набрало з другої половини XVII століття, з моменту з'явлення «Загальній і раціональній граматики», складеної двома ученими японського монастиря Пор-Рояль Антуаном Арно і Клодом Ланселло (1660), в якій висловлювалося твердження, що граматичне речення — вражене словами судження (логічне). Ще в першій половині XIX століття цей погляд був загальновизнаним. Особливо палкими прихильниками його були: в Західній Європі — німецький лінгвіст Беккер, а в Росії — віломий філолог Ф. Буслаєв. Визначення речення, дане останнім, звучить так: «предложение — суждение, выраженное словами» («Историческая грамматика русского языка», — «Синтаксис», 5-те вид., 1881, стор. 21). Вілгемоном цього погляду було визначення речення як «висловленої думки», що довгий час лежалося в шкільній граматиці.

Незадовільність логічного підходу до проблеми граматичного речення виявив видатний мовознавець Г. Штейнталер в середині XIX століття. Ось головніше заперечення проти логічного розуміння природи граматичного речення:

Якщо у визначенні «речення — висловлена думка» розуміється не логічне судження, а взагалі думка, то це визначення надто широке. Адже якусь «думку» можна висловити не тільки одним реченням, а цілим комплексом речень. Наприклад, думка «про множинність світів» розгорталася не раз у безлічі речень цілих трактатів.

Якщо речення — висловлене логічне судження, довелося б не вважати реченнями питань, окликів, паказів, і це створило б безпідставний розрив між такими висловленнями думки, як ви студенти, ви студенти? і ви студенти!, що відрізняються одною від одного лише інтонаційно.

Граматична точка зору на правильність речення часто не збігається з логічною. Те, що суперечить емпіричному досвідові і є помилковим, а то й нісенітніцю з логічного погляду, може бути цілком правильним з граматичного погляду. Наприклад, відомий римований набір слів «рано, утром, вечерком, в полдень, на рассвете едет бабушка верхом в нанковой карете», хоч і нісенітний своїм змістом, але виражений з бездоганною граматичною правильністю.

Наведені і подібні до них міркування доводять хиблість логічної трактовки проблеми граматичного речення.

На відміну від логіки психологія вивчає акти мислення без оцінки їх щодо їх правильності чи неправильності.

Основною одиницею мислення є психологічне судження, суть якого полягає у з'єднанні в свідомості мислячого двох центральних сприйнятт, уявлень або понять — підмета і присудка судження. Приділяючи належну увагу стверджувальним і заперечним судженням, психологія визнає, проте, судженнями не тільки стверждения і заперечення, а й питання, оклики, накази. Кожне висловлене судження зв'ється в психології реченням і, навпаки, кожне речення визнається висловленним судженням (психологічним).

Саме такий погляд на природу речення був протипоставлений у середині XIX століття Штейнталем формально-логічному. Друга половина XIX і початок XX століття в історії проблеми речення пройшли під знаком психологізму. Найвидатнішими представниками психологічного напряму в тлумаченні речення були: в Західній Європі — теоретик молодограматичної школи Пауль і філософ Вундт, в Росії — Фортунатов, Шахматов і їх учні. Наведу визначення речення, запропоновані названими ученими.

Визначення Пауля: «речення — мовний вираз, символ того, що в свідомості говорящого відбувається з'єднання кількох уявлень, і засіб для того, щоб викликати в свідомості слухача тотожне з'єднання тих самих уявлень».

Визначення Вундта: «речення — мовне вираження довільного розчленування сукупного уявлення на його складові частини, поставлені в логічні відносини одна до одної».

На перший погляд між Паулем і Вундтом начебто повне розходження. Пауль говорить про речення як про акт з'єднання кількох уявлень, Вундт — як про акт розчленування одного уявлення. Насправді розходження не таке істотне. Вундт має на увазі лише говорящого, в якого, дійсно, спочатку відбувається розчленування сприйняття чи уявлення. Наприклад, в реченні «косар косить траву» сукупне уявлення косіння косарем трави розкладається на уявлення косаря і косіння трави, після чого відбувається процес нового з'єднання, виділених частин сукупного уявлення, — це Вундт відзначає в кінці свого визначення, кажучи: «... частини, поставлені в логічні відносини одна до одної». Але Вундт ігнорує той факт, що з погляду слухача має місце тільки з'єднання уявлень. Пауль же, навпаки, забуває про процес розчленування сприйняття і уявлень у говорящого. Основний момент в цьому акті — з'єднання сприйнятть

і уявлень, або, кважчи словами Вуплта, відліченіх частин сукупного уявлення, бо без такого з'єднання не можливе психологічне судження, отже і речення.

Шахматов у своєму розумінні природи речения виконує з погляду на речения як на психологічну комунікацію. Цею він називає такий акт мислення, який має на меті передачу іншим логічного з'єднання уявлень, що відбулося в свідомості говорящого. Речения і є, за Шахматовим, психологічна комунікація.

Визначення Фортунатова: «речення — словесне вираження судження» (психологічного).

Як бачимо, чотири наведених визначення близькі одно до одного. Фортунатовське має перевагу найбільшої стисливості. Тому в дальншому аналізі окремих речень з психологічного погляду я виходитиму з його.

При психологічному аналізі речень передусім треба звертати увагу на двочленність кожного речення, тобто на наявність у кожному реченні підмета і присудка незалежно від того, як виражені вони словесно обидва, чи виражений тільки один з них. Висловлені і підмет і присудок, чиє-небудь речення з висловленим лише підметом або присудком, — однословним.

Далі, з психологічної позиції, від тієї ситуації, ви якої винеють, так і присудком. Крім того, як підмінити і таке сполучення значущих моніторингових ситуацій само може стати реченням.

Після цих попередніх зауважень проаналізуємо з психологічного погляду кілька речень, по-перше, з метою виявлення в кожному реченні двочленності, тобто наявності підмета і присудка, подруге, для того, щоб показати, що кожне слово речення залежно від ситуації, за якої вимовлено останнє, може бути як підметом, так і присудком.

Злодій! — однозначне речення, де виражено лише присудок, якщо це слово вимовлено як пояснення, скажімо, до картини розгвардіяша в кімнаті, залишеної пожилцем в порядку і знайденої після повороту долому спустошеною, або лише пілмет, якщо, при міром, слово злодій супроводиться рухом руки, який вказує на загаданий розгвардіяш. За першої ситуації картина розгвардіяшу, яку сприймає говорящий, є невисловленим підметом, за другої ситуації — невисловленим присудком речення.

Стій! — односкладне речення, в якому виражено тільки прислівок. Невисловленим підметом цього речення є уявлення другої особи — «ти». Досить змінити ситуацію — звернутися з тодіжним наказом до третьої особи: нехай він стойть!, і невисловлений за першої ситуації підмет буде висловлено — він.

Гастроном № 3 (напис на вивісці магазина) — односкладне речення з вираженим лише одним членом — підметом чи присудком. Невиражений член — ознаки цього магазина: вивіска, вітрини з ви-

стваленими товарами і т. ін. Залежно від ситуації він буде або підметом, або присудком.

Ви студент? — Так. Відповідь так — односкладне речення, присудок; підметом є зміст попереднього питання.

Смеркає. В реченнях цього типу, так званих безособових або безсуб'єктних, одно слово передає і підмет і присудок. Підмет в **смеркає** — ознаки смеркання (захід сонця, зміна кольору неба і освітлення оточення, прохолода і т. ін.), присудок — констатація того, що ці ознаки розгортаються перед говорящим в даний момент. В **смеркало**, **смеркатиме** підмет лишається незмінним, змінюються лише присудок — на констатацию того, що ознаки смеркання розгорталися перед говорящим колись (**смеркало**) або розгорталися згодом (**смеркатиме**).

Книжка впала — звичайно двоскладне речення, якщо відповідний акт мислення почався з уявлення книжки, до якого додано потім уявлення падіння; підмет — книжка, присудок — **впала**. В противному разі — навпаки. Але за іншої ситуації цей самий вислів перетворюється на частину речення — або підмет, або присудок. Підметом він є, наприклад, у такій фразі: **книжка впала — речення**, присудком — як констатация причини шуму тощо, — невисловлене враження від останнього є в такому разі підметом до **книжка впала**.

Оцінка психологічного погляду на природу речення в основному повинна бути позитивною, оскільки він базується на тому незаперечному факті, що мова нерозривно зв'язана з думкою, що в основі кожного речення лежить акт мислення — психологічне судження. Проте і психологічний аналіз речення, хоч і в значно меншій мірі, ніж логічний, все ж не цілком збігається з граматичним.

Вперше до проблеми речення підійшли з граматичним критерієм античні учени. Діонісій Фракієць визначав речення як «сполучення слів, яке виражає закінчену думку». Один з пізніших коментаторів Діонісія, римський філолог Діомед (мабуть, IV століття н. е.) дав таке пояснення до його визначення: «речення — взаємоузгоджене сполучення слів, яке доводить думку до завершення». Як бачимо, античні учени вказували, по-перше, на те, що речення є узгодженим словосполученням, а по-друге, на те, що воно визначає закінчену думку. Визнаючи неспроможність логічного трактування проблеми речення і неповний збіг психологічного аналізу його з граматичним, мовознавці Радянського Союзу повернулися до античного розуміння природи речення. Вони доповнили і уточнили це розуміння, особливо підкресливши той факт, що слова об'єднуються в реченні не тільки шляхом взаємоузгодження, тобто не лише за допомогою морфологічного упорядкування їх, а і за допомогою наголосу, який є важливою зовнішньою ознакою закінченості думки, висловленої в реченні (див. стор. 73—75).

Підсумовуючи все вищесказане, речення можна визначити так: речення — виражена одним словом або кількома словами закінчена думка. Зовнішніми ознаками речення є цілісність його у відношенні

наголосу і морфологічна узгодженість його складових частин у тих випадках, коли воно складається з двох чи кількох слів. Так звичайно і визначається речення в сучасних наших граматиках.

Але і це визначення все ж надто широке: воно не дає критерію для розмежування простого і складного речення, бо ознака цілісності наголосу і морфологічної узгодженості частин однаково характеризує як просте, так і складне речення. Тому, до нього треба зробити такий додаток: речення (просте) — виражена одним словом або кількома словами закінчена думка, яка являє собою психологічне судження... Цей додаток підкреслює наявність у тій думці, що передається в реченні, двох центральних сприйнятт, уявлень або понять — підмета і присудка і дає змогу розмежувати просте і складне речення: просте речення — мовний еквівалент одного психологічного судження, тим часом як складне — двох чи кількох суджень.

Двочленність кожного судження і його мовного еквівалента — речення зумовлює їх діалектичну природу, геніально висвітлену Леніним в таких словах:

«Начать с самого простого, обычного, массовидного etc., — с предложения любого: листья дерева зелены; Иван есть человек; Жучка есть собака и т. п. Уже здесь (как генициально заметил Гегель) есть диалектика: **отдельное есть общее...** Значит, противоположности (отдельное противоположно общему) тождественны: отдельное не существует иначе как в той связи, которая ведет к общему. Общее существует лишь в отдельном, через отдельное. Всякое отдельное есть (так или иначе) общее. Всякое общее есть (частичка или сторона или сущность) отдельного. Всякое общее лишь приблизительно охватывает все отдельные предметы. Всякое отдельное неполно входит в общее и т. д. и т. д. Всякое отдельное тысячами переходов связано с другого рода отдельными (всщами, явлениями, процессами). И т. д. Уже здесь есть элементы, зачатки понятия необходимости, объективной связи природы etc. Случайное и необходимое, явление и сущность имеются уже здесь, ибо, говоря: Иван есть человек, Жучка есть собака, это есть лист дерева и т. д., мы отбрасываем ряд признаков, как случайные, мы отделяем существенное от являющегося и противополагаем одно другому.

«Таким образом, в любом предложении можно (и должно), как в «ячейке» («клеточке»), вскрыть зачатки всех элементов диалектики, показав таким образом, что всему познанию человека вообще свойственна диалектика» («Философские тетради», 1938, стор. 326—327).

Підмет і присудок речель, проаналізованих на стор. 103—104 (книжка впала і т. ін.), передають по одному центральному нерозчленованому уявленню. Речення цього типу звуться **простими** і **нерозширеними**. Існують і інші типи речень, а саме:

Просте розширене речення. В такому реченні підмет і присудок, або тільки підмет, чи тільки присудок передають по дві або по декілька частин розчленованого сукупного уявлення, наприклад: **велика книжка в червоній оправі з шумом упала на підлогу.**

В простих розширених реченнях при підметі і присудку з'являються так звані другорядні члени речення — додатки, означення, обставинні слова.

Стягнене речення. Таке речення має два або декілька однорідних членів речення — підметів, присудків, додатків і т. ін. Приклади: **ви і вони слухаєте**, **ви слухаєте і записуєте**, **ви і вони слухаєте і записуєте**, **кущ прибитий до землі дощами, морозом і снігом**.

Пряма мова. Цим терміном означаються сполучення двох речень, одно з яких є додатком до другого: я кажу: «**ви знаєте**». Уже в прямій мові помітна деяка залежність одного з двох її речень від другого. В непрямій мові (**я кажу, що ви знаєте**) друге з двох її речень залежить від первого цілком виразно. Непряма мова — один з різновидів складного речення.

Складне речення. Крім непрямої мови, є три види складних речень:

По-перше, складносурядні речення. Вони складаються з двох чи кількох простих, кожне з яких рівноправне іншим. Приклад: **сонце зайшло за гори, але в кімнаті ще було видно**.

По-друге, складнотіпідрядні речення. В них одно з двох простих речень, так зване підрядне, залежить від другого — головного. Приклад: **він не прийшов на лекцію, бо був хворий**.

По-третє, складносупідрядні речення. Вони складаються не менше, як з трьох простих речень, де третє залежить від другого, друге вкупі з третім — від первого тощо. Приклад: **виявилось, що він не прийшов на лекцію, бо був хворий**.

Спосіб утворення складних речень за принципом сурядності має назву **паратаксису**, за способом підрядності — **гіпотаксису**.

Речення з великою кількістю другорядних членів або додаткових речень, а також об'єднання багатьох простих чи складних речень в одно синтаксичне ціле, в якому з великою детальністю викладається певна думка, звєтиться періодом. Періоди властиві кожній літературній мові, особливо мові наукових творів, отже вони є позитивним явищем. Але надмірне розширення періоду — негативна риса, бо надто довгий і складний період позбавляє мову ясності.

9. Історичні зміни в галузі морфології і синтаксису

Граматичні форми і синтаксичні конструкції стійкіші за лексику і фонетичну систему, проте в процесі розвитку мови і вони зазнають різних змін. Історія кожної мови дає достатню кількість відповідних ілюстрацій.

Так, українська літературна мова за кілька століть свого існування поступово втратила цілий ряд граматичних форм, які вона мала на початку цього періоду, і, навпаки, збагатилася рядом нових форм. Втрачені нею: категорія двоїни — за винятком збереження спорадичних форм в окремих іменниках (**очима, плечима** й ін.); відміни іменників типу **камы**, род. **камене**, типу **дънь**, род. **дъне**, типу

небо, род. небесе, типу буки, род. букъве; дієслівні форми минулого часу—імперфект (вѣлъ вѣсъ вѣдяхъ, вѣдяхъ), аорист (ведохъ), плюсквамперфект (бяхъ вѣлъ, съмъ бяла вѣла); форми майбутнього другого (буду вѣль) і багато інших (Гинилися в тѣй; єдина форма минулого часу типу иѣи, иела, иело, ико роз'яснюється). У старолавської складної перфектної форми (сестъ волъ, вено вено) виникаємо іронізування допоміжного дієслова (в говоріці вѣли вено вѣло вѣгається: були-съмо, були-съле і т. ін.); форми утворюючі відповідь на притметника на -ль, -ла, -ло і частки би, б., які замінили вони форми допоміжного дієслова быхъ, бы, быхомъ, бысте, быши; категорії невідмінювання дієприслівників теперішнього і минулого часу, виниклі із стародавніх дієприкметниківих форм і т. ін.

За той же період сталися значні зміни і в галузі синтаксичних конструкцій української літературної мови. В порівнянні із староукраїнською мовою в українській літературній мові XIX і XX століть значно зросла кількісно і якісно гіпотаксична будова фрази, порядок слів у реченні зробився більш сталим, побудова речення на була більшої чіткості, прозорості і точності.

Два приклади покажуть конкретно хід морфологічних і синтаксичних змін.

В сучасній українській мові помічається хитання в способі утворення форми родового відмінка однини від тих іменників чоловічого роду з кінцевим приголосним, що є назвами неживих предметів: від **роман** — роман і роману, від **абонемент** — абонемента і абонементу і т. ін. Це явище відбуває один, ще незакінчений, процес у розвитку форм відмінювання іменників української мови, спільній для неї з іншими східнослов'янськими мовами. В староболгарській мові, цій найстарішій із слов'янських писемних мов, і в східнослов'янській мові епохи Київської Русі існувало два типи відмінювання однієї частини іменників чоловічого роду—з так званими основами на -о і на -ъ, які в сучасній українській мові відмінюються за одним типом.

Парадигма основ на -о

В староболгарській мові:

В старосхіднослов'янській мові:

Одніна

Н.	влькъ
Р.	вльку
Д.	вльку
Зн.	влькъ
Кл.	вльче
Ор.	влькомъ
М.	вльцѣ

вълкъ
вълка
вълку, вълкови
вълкъ, вълка
вълче
вълкъмъ
вълцѣ

Двоїна

Н. Зн. влька
Р. М. вльку
Д. Ор. влькома

вълка
вълку
вълкома

Множина

Н. Кл. вльци
Р. влькъ
Д. влькомъ
Зн. вльки
Ор. вльки
М. вльцѣхъ

вълци, вълкове
вълкъ, вълковъ
вълкомъ
вълки
вълки
вълцѣхъ

Парадигма основ на -ъ

В староболгарській і старосхіднослов'янській мовах:

Одина

Н. сынъ
Р. сыну
Д. сынови
Зн. сынъ
Кл. сыну
Ор. сынъмъ
М. сыну

Множина

сынове
сыновъ
*сынъмъ
сыны
сынове
сынъми
*сынъхъ

Двоїна

Н. Зн. Кл. сыны
Р. М. сынову
Д. Ор. сынъма

Кількісну перевагу, до того ж значу, мали іменники з основами на **-о**. Між обома відмінами було багато спільногого: вони означали істоти і речі чоловічого роду, вони збігались у важливих формах називного і знахідного відмінків однини. Наслідком цього було змішання обох відмін. Зокрема, в українській мові намітилось утворення однієї змішаної парадигми з перевагою форм відмінювання стародавніх основ на **-о**: **вовк — син, вовка — сина, вовкові — синові** і т. д., але **вовче — сыну**. Процес злиття обох відмін в спільну парадигму в українській мові ще не закінчився повністю. Цим і пояснюються хитання в способі утворення форми деяких відмінків: місцевого (в порту і в порті), кличного (Іване, але Тимошу), особливо ж — родового відмінка від слів — назв неживих предметів.

В російській мові вживаній пропуск зберігається стабілізацією однієї змішаної пари лігатури, *маки*, синг (Істоти), романі, абонемента (речі). Але речіки такі членів створюючих основи ні - в зберігаються і в російській мові, напр.: *культура чин, але станов чин, лома, але из дома, в лесу, плю в лесе.*

Латинська фраза: *multarum urbium origo nobis incognita est* 'походження багатьох міст нам неизвестне' в перекладі на французьку мову: *l'origine des plusieurs villes est inconnue à nous* показує ряд пайєстотніших розбіжностей між синтаксисом французької мови і латинської, на основі якої вона виникла. Імена французької мови (*origine, villes, plusieurs, inconnue, nous*) позбавлені граматичної форми, тим часом як їх латинські відповідники мали граматичну форму. Порядок слів в обох мовах різний: *multarum urbium origo — l'origine des plusieurs villes, nobis incognita est — est inconnue à nous.*

Як і інші зміни в мові, морфологічні і синтаксичні зміни, що виявляються в зникенні одних форм і конструкцій і з'явленні інших, мають опосередкований причинний зв'язок з розвитком суспільних відносин. Переконливу гіпотезу про походження і розвиток граматичної будови мов накреслив акад. Марр. Частково розвиваючи дали і поглинюючи, частково заперечуючи висновки з попередніх дослідів у цій галузі, він говорив про те, що на початкових етапах звукової мови не було ні частин мови, ні граматичних категорій, не існувало поділу значущих мовних елементів на семантемні і морфемні, одним словом, первісна мова ще не мала граматичної будови, була аморфною або безформною. Перший значущий звуковий комплекс являв собою полісемічне слово-речення, яке використовувалося залежно від потреби то як іменник, прикметник, займенник, числівник чи сполучник, з одного боку, то, з другого боку, як дієслово. Згодом з однослівного, так би мовити, універсального щодо своєї значущості і своїх функцій речення виділились окремі слова, з'явилися члени речення. Зв'язок між ними первісно визначався порядком їх у реченні: від того чи іншого порядку в розміщенні членів речення залежав зміст останнього. Пізніше частина первісно повнозначних слів, поступово втрачаючи свою колишню самостійність, перетворилася на службові, морфемні слова, призначенням яких була передача синтаксичних відносин між рештою слів речення, тобто між словами семантемними. Так утворилися зокрема, з одного боку, прийменники, а з другого боку — афікси, в минулому — повнозначні слова: вони остаточно втратили свою самостійність і перетворилися на частини слів. Паралельно з розвитком афіксів, разом стимулюючи його, зароджувалися перші граматичні категорії звукової мови: числа — спочатку множини, потім одинини, роду — спочатку жіночого, потім — чоловічого і середнього, відмінка і т. ін. Щодо частин мови, то, на думку акад. Марра, з первісного універсального слова-речення передусім виділились назви предметів, які стали, проте, частиною мови, іменниками, лише після того, як намітилися інші частини мови, особливо займенники, що первісно

теж були назвами предметів. З'явлення займенників у великій мірі стимулювало розвиток флексії, і це повело до утворення формальних ознак окремих частин мови — іменників, прикметників, дієслів і т. ін. До всього цього комплексу питань ми ще повернемося в дальших розділах книжки.

С М И С Т

Порядкова	3
I. Вступна частина	
1. Об'єкт мовознавства	5
2. Мова, сприймана слухом, і мова, сприймана зором	7
3. Розділи науки про мову	9
4. Місце мовознавства серед інших наук	12
II. Елементи лексикології і семасіології	
1. Слово і його значення	14
2. Зміни значень слів	19
3. Лексика і її історичний розвиток	21
III. Загальна фонетика	
1. Об'єкт загальної фонетики	30
2. Акустичні уваги	—
3. Органи говоріння і їх функції	31
4. Уваги до класифікації звуків мови	40
5. Принципи класифікації звуків мови	41
6. Фонетична транскрипція	43
7. Голосні	45
8. Приголосні	53
9. Придихові	59
10. Ускладнення і складення артикуляцій і відповідні звуки мови	60
11. Відмінність звуків щодо довготи, висоти тону і експіраторної сили	62
12. Окремий звук мови і фонема	63
13. Комплекс вимовних звичок у поетів окремих мов (артикуляційна база)	65
14. Склад	—
15. Складовий наголос	68
16. Мовний такт	70
17. Наголос слова	72
18. Наголос речення	73
19. Психофізіологічні процеси звукотворення і звукосприймання	75

20. Історичні зміни звукового складу мов

76

IV. Морфологія і синтаксис

1. Семантема і морфема	81
2. Способи передачі в мовах світу відтінків семантемних значень і морфематичних відносин	—
3. Граматичні категорії	86
4. Граматична форма окремого слова	88
5. Способи утворення граматичної форми окремого слова	89
6. Поняття окремого слова	93
7. Класифікація окремих слів	97
8. Речення	100
9. Історичні зміни в галузі морфології і синтаксису	106

ПОМІЧЕНІ ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ

сторінка	рядок	Надруковано	Т р е б а
18	5 знизу	засип ти	засипати
23	15 знизу	ѣ ѿчкоѣ	ѣ ѿчкоѣ
47	4 знизу	[с] довге)	[ɔ] довге)
49	10 зверху	правописне є)	правописне є)
51	19 знизу	ѡ	ѡ
53	6 знизу	дзвінкій [v]	дзвінкій [v]
53	2 знизу	[v]	[v]
54	1, 4, 14 зверху	[λ]	[γ]
74	8 зверху	на другому складі	на другому слові
79	18 зниэу	Носові голосні о,	Носові голосні о
86	1 зверху	le rége	le rège
98	18 знизу	Північної Америки	Південної Америки
107	3 зверху	бяхъ вел	бяхъ вель
107	10 зверху	быхом	быхомъ